

ΤΕΙ Κρήτης
Τεχνολογικό Εκπαιδευτικό Ίδρυμα Κρήτης

Σχολή Επαγγελμάτων Υγείας και Πρόνοιας
Τμήμα Νοσηλευτικής

Πτυχιακή εργασία

«Ιστορική αναδρομή της νόσου Hansen στην Κρήτη»
<<The history of Hansen disease in Crete>>

Των σπουδαστών:

Γαλανάκη Ελευθερία. Α.Μ. 6793

Μαρκάκη Μαρίνα Α.Μ. 6784

Μερκουλίδου Δέσποινα. Α.Μ. 6836

Επιβλέπουσα καθηγήτρια: Τζαγκαράκη Ελευθερία

RN, MSc Ε.Τ.Ε.Π. Νοσηλευτικής

ΗΡΑΚΛΕΙΟ 2019

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ

Η ολοκλήρωση της παρούσης πτυχιακής επιτεύχθηκε με τη συμβολή σημαντικών ανθρώπων, χωρίς την βοήθεια των οποίων το αποτέλεσμα θα ήταν ελλιπές στην προσπάθεια παρουσίασης του θέματος από μια διαφορετική οπτική.

Αρχικά Θα θέλαμε να ευχαριστήσουμε ιδιαίτερα την καθηγήτρια μας και καθοδηγήτρια της πτυχιακής μας εργασίας Τζαγκαράκη Ελευθερία, για την πολύτιμη βοήθεια της σε όλα τα στάδια εκτέλεσης και καταγραφής της πτυχιακής μας εργασίας, για το ενδιαφέρον της σε κάθε δυσκολία που αντιμετωπίσαμε, για την υπομονή που έδειξε αλλά και για τις γνώσεις που μας πρόσφερε απλόχερα.

Θα θέλαμε να ευχαριστήσουμε όλους τους εκπαιδευτικούς του τμήματος Νοσηλευτικής του Α. Τ. Ε. Ι. Κρήτης για την κατανόηση τους σε όλη την διάρκεια των σπουδών μας.

Αναμφίβολα ευχαριστούμε πολύ τις οικογένειες μας και όλους τους δικούς μας ανθρώπους, που μας στήριξαν και κυρίως πίστεψαν σε εμάς. Η πίστη, η στήριξη και η αγάπη τους λειτούργησαν ενθαρρυντικά.

Εγκρίθηκε σύμφωνα με την με α.π. 1806/16-10-2018 απόφαση του Προέδρου του τμήματος

1. Ονοματεπώνυμο εισηγητή : Τζαγκαράκη Ελευθερία
2. Ονοματεπώνυμο Μέλους :
3. Ονοματεπώνυμο Μέλους :

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ.

Περιεχόμενα.....	σελ. 3
Περίληψη.....	σελ. 6
Abstract.....	σελ. 7
Εισαγωγή.....	σελ. 8
Λειτουργικοί ορισμοί.....	σελ. 9
Μεθοδολογική προσέγγιση.....	σελ. 9
Κεφάλαιο Πρώτο - Λέπρα.....	σελ.11
Ορισμός.....	σελ.11
Μετάδοση.....	σελ.11
Χρονος επώασης.....	σελ. 11
Ταξινόμηση.....	σελ. 11
Κλινική εικόνα.....	σελ. 11
Πρόγνωση.....	σελ. 12
Διάγνωση.....	σελ. 12
Θεραπεία.....	σελ. 12
Εκπαίδευση ασθενών.....	σελ. 12
Κεφάλαιο Δεύτερο - Η λέπρα στα μεσαιωνικά και αναγεννησιακά χρόνια στο Δυτικό Κόσμο.	
Διάγνωση.....	σελ. 14
Ανάκριση.....	σελ. 14
Φυσική εξέταση-επισκόπηση.....	σελ. 15
Εξέταση αίματος.....	σελ. 15
Διαδικασία εγκλεισμού και αποχώρησης.....	σελ. 15
Η φιλανθρωπία της Δύσης.....	σελ. 16
Φαρμακευτική αγωγή.....	σελ. 17
Κεφάλαιο Τρίτο - Χριστιανική-Θεολογική Προσέγγιση Της Λέπρας.	
Βιβλική περιγραφή.....	σελ. 19
Ευαγγελιστές.....	σελ. 20
Θαυματουργική θεραπεία.....	σελ. 20
Κεφάλαιο Τέταρτο - Η λέπρα στην Ελλάδα.	
Η μετάδοση στην Ελλάδα.....	σελ. 22
Υγειονομικά διατάγματα για τη λέπρα.....	σελ. 22

Ίδρυση των λεπροκομείων.....	σελ. 23
Το λεπροκομείο Χίου.....	σελ. 23
Το λεπροκομείο Σάμου.....	σελ. 24
Το λεπροκομείο του Αγίου Όρους στη μονή Ιβήρων	σελ. 24
Η λέπρα στην Ελληνική ιατρική γραμματεία.....	σελ. 25
Κεφάλαιο Πέμπτο - Η λέπρα στην Κρήτη.	
Κοινωνικό πλαίσιο.....	σελ. 27
Δημώδεις πρακτικές.....	σελ. 27
Κοινωνικός στιγματισμός.....	σελ. 28
Τόποι απομάκρυνσης- λεπροχώρια.....	σελ. 29
Το λεπροχώρι των Χανίων (τα Κομμεναριά).....	σελ. 30
Το λεπροχώρι του Ρεθύμνου.....	σελ. 32
Μεσσηνιά Ηρακλείου.....	σελ. 34
Λεπροχώρι Ιεραπέτρας.....	σελ. 36
Κεφάλαιο Έκτο - Αναγκαιότητα ίδρυσης Λεπροκομείου.	
Αίτια απομάκρυνσης λεπρών.....	σελ. 38
Προτάσεις για περιστολή των λεπρών.....	σελ. 39
Έκθεση Σφακιανάκη, Τσουδερού, Βώμ.(1884).....	σελ. 39
Έκθεση Έλερς και Κανχαιμ.....	σελ. 43
Κεφάλαιο Έβδομο - Η ίδρυση του λεπροκομείου της Σπιναλόγκας.....	
Το προσωπικό του λεπροκομείου.....	σελ. 47
Κεφάλαιο Όγδοο - Η λειτουργία του λεπροκομείου.	
Από την Κρητική Πολιτεία μέχρι την Ένωση (1904-1913).....	σελ. 50
Το λεπροκομείο από την Ένωση μέχρι την Κατοχή (1913-1940).....	σελ. 52
Το λεπροκομείο από την Κατοχή μέχρι το οριστικό κλείσιμο (1940- 25 Σεπτεμβρίου του 1957).....	σελ. 57
Κεφάλαιο Ένατο - Οι συνθήκες διαβίωσης στη Σπιναλόγκα	
Μαρτυρία Ζευφάρτ.....	σελ. 62
Μαρτυρία Charles Nicolle.....	σελ. 65
Ο εξωραϊσμός της νησίδας.....	σελ. 68
Κοινωνικός αποκλεισμός.....	σελ. 69
Απολύμανση.....	σελ. 69
Η περίθαλψη στη Σπιναλόγκα.....	σελ. 70
Χορήγηση φαρμάκων.....	σελ. 71

Δημόδεις πρακτικές.....	σελ. 72
Ίαση.....	σελ. 73
Τα παιδιά των λεπρών.....	σελ. 74
Κεφάλαιο Δέκατο - Συμπεράσματα.....	σελ. 76
Βιβλιογραφία.....	σελ. 79

Περίληψη

Η λέπρα ή νόσος του Hansen, είχε στην Κρήτη μια διαχρονική παρουσία από τους Βιβλικούς χρόνους μέχρι τα μέσα του 20^{ου} αιώνα. Λόγω της γεωγραφικής της θέσης η Κρήτη ήταν πάντα ευάλωτη σε λοιμικές ασθένειες με τη λέπρα να αποτελεί την κυριότερη εστία σε όλο τον Ελληνικό χώρο. Εθεωρείτο θεϊκή νόσος και τιμωρία μέχρι την ανακάλυψη του μυκοβακτηριδίου της λέπρας το 1873 από τον Gerhard Armauer Hansen. Η αποπομπή του λεπρού κατά τους μεσαιωνικούς χρόνους ισοδυναμούσε και κηδεία, αφού εν ζωή ψάλλονταν νεκρώσιμη ακολουθία. Η παρουσία της στην Κρήτη από την περίοδο της Ενετοκρατίας ήταν συνεχής και στους τέσσερεις νομούς και επί Οθωμανοκρατίας άρχισε μια συστηματική πολιτική έναντι των λεπρών με διάφορα διατάγματα, που σκοπό είχαν όχι την θεραπεία αλλά την απομόνωση των λεπρών από τους υγιείς κατοίκους, έξω από τα τείχη των πόλεων προς αποφυγήν μόλυνσεως. Στο νησί οι λεπροί αποκαλούνταν *mekinides* και τα χωριά που έμεναν λεπροχώρια ή *meskenies*. Στα Χανιά οι λεπροί έμεναν στο λεπροχώρι που ήταν στα δυτικά της πόλης στην περιοχή Βαρούσι, στο Ρέθυμνο στην περιοχή των υψωμάτων του Τιμίου Σταυρού, στο Ηράκλειο στην περιοχή της Χρυσοπηγής και στο Λασιθί στην Ιεράπετρα στο χωριό Πετροκεφάλι. Η χαλαρότητα της απομόνωσης, οι συναλλαγές με τους κατοίκους και το στόλο που ναυλοχούσε στο νησί καθώς και η οικιστική εξέλιξη ανάγκασαν το νεοσύστατο κράτος της Κρητικής Πολιτείας να λάβει μέτρα απομάκρυνσης και απομόνωσης και έτσι το 1904 όλοι οι λεπροί μεταφέρθηκαν προς εγκλεισμό στη νησίδα Σπιναλόγκα. Το λεπροκομείο της Σπιναλόγκας ήταν αρχικά ένας τόπος εγκλεισμού με καμιά θεραπεία ενώ οι συνθήκες διαβίωσης των λεπρών χαρακτηρίζονταν ως τραγικές. Με διάφορα διατάγματα καθορίστηκε ο εσωτερικός οργανισμός λειτουργίας του καθώς και το προσωπικό που θα υπηρετούσε. Μετά το 1945 και την ανακάλυψη των σουλφονών η κατάσταση άρχισε να αλλάζει και παρείχτο περίθαλψη και φαρμακευτική αγωγή ενώ η χορήγηση δαψόνης σταδιακά οδήγησε στην ίαση όλων των λεπρών, και τη μεταφορά τους στον Αντιλεπρικό σταθμό Αθηνών. Η απομάκρυνσή τους από τη νησίδα το 1957 οδήγησε και στο κλείσιμο της Σπιναλόγκας. Ο κοινωνικός στιγματισμός που δημιουργούσε η ασθένεια της λέπρας ήταν τόσο μεγάλος ώστε οι ασθενείς διαγράφονταν από τα μητρώα γεννήσεως και εθεωρούντο νεκροί εν ζωή, οικογένειες που είχαν λεπρό άλλαζαν χώρο διαμονής, τα παιδιά των λεπρών αποχωρίζονταν από τους γονείς κ.λπ.

Λέξεις κλειδιά: *Λέπρα, Σπιναλόγκα, Κρητική Πολιτεία, μεσκηινιά, νόσος Hansen*

Abstract

Leprosy or Hansen's disease had a long-standing presence in Crete from Biblical times until the middle of the 20th century. Due to its geographical location, Crete has always been vulnerable to infectious diseases, with leprosy being the main focus throughout Greece. It was considered a divine disease and punishment until the discovery of mycobacteria of leprosy in 1873 by Gerhard Armauer Hansen. The expulsion of the leper during medieval times was also a funeral, as a funeral sequence was chanted alive. Its presence in Crete since the Venetian era was constant and in all four prefectures and on Ottoman rule a systematic policy against the lepers began with various decrees aimed at not curing but the isolation of lepers from healthy residents outside the walls cities to avoid contamination. In the island the lepers were called "kinidis" and the villages that were leprosy or meshinis. In Chania the lepers stayed in the leprochori that was to the west of the city in the area of Varoussi, in Rethymno in the area of the Holy Cross, in Heraklion in the area of Chrysopigi and Lasithi in Ierapetra in the village of Petrokefali. The looseness of isolation, the dealings with the inhabitants and the fleet chartering on the island as well as the development of the settlement forced the newly established state of the Cretan State to take measures of isolation and isolation, and in 1904 all the lepers were transferred to enclave on the island of Spinalonga. The Spinalonga leopard was originally a place of encapsulation with no cure, while leopard living conditions were characterized as tragic. Various decrees defined its internal organization and the staff it would serve. After 1945 and the discovery of sulphones, the condition began to change and provided care and medication, while the administration of dapson gradually led to the healing of all lepers and their transfer to the Athens Anti-Alexis Station. Removing them from the islet in 1957 led to the closure of Spinalonga. The social stigma created by leprosy disease was so great that patients were deleted from birth registers and considered dead, families that had lethally changed their place of residence, lepers were separated from their parents, etc.

Key words: *leprosy, Spinalonga, Cretan State, Hansen's disease.*

Εισαγωγή

Η λέπρα, ή νόσος του Hansen, αποτελεί την μακροβιότερη ασθένεια που έχει καταγραφεί, με τις αναφορές της να ανάγονται στην Βιβλική εποχή (Λευιτικόν, κγ', 9-14) Είναι μια αρχαιότατη νόσος και υπήρξε η πιο στιγματισμένη από όλες τις αρρώστιες που βίωσε ο ανθρώπινος πληθυσμός (Schamberg, 1899 · Savona-Ventura, 2005). Εκτός από ανίατο ήταν νόσημα άμεσα συνδεδεμένο με παραμορφώσεις και σήψεις με αποτέλεσμα ο πάσχων να στιγματίζεται κοινωνικά και να αποτελεί όνειδος για την κοινωνία και την οικογένεια της οποίας ήταν μέλος (Σαββάκης, 2005· Δασκαλά, 2011). Για το λόγο αυτό, οι παθήσεις και τα νοσήματα τα οποία ήταν δυνητικά επικίνδυνα και μεταδοτικά συνδέθηκαν με πρακτικές στις οποίες κυριαρχούσε ο εξοστρακισμός και ο εγκλεισμός, πρακτικές προστασίας της υγιεινούς κοινωνίας (Σαββάκης, 2008).

Η παρουσία της λέπρας από τη βιβλική εποχή και η πολλαπλή αναφορά της στα βιβλικά κείμενα οδήγησε σε μια θεολογική προσέγγιση και ερμηνεία (Trautman, 1984 · Schamberg, 1899· Savona-Ventura, 2005). Η θεολογική προσέγγιση της νόσου έχει μια διττή παράμετρο. Η μια παράμετρος προσεγγίζει το νόσημα ως Θεϊκή τιμωρία για τον αμαρτωλό, τον δυσσεβή ή τον ασεβή (Βασιλέων Β, ε:27· Αριθμοί, κβ': 10). Είναι η εξωτερίκευση της εσωτερικής αμαρτίας που έχει ο άνθρωπος και μόνο ο Χριστός με το άγγιγμά Του προσφέρει θεραπεία (Λουκάς, ιζ 12, · Μάρκος ,α 40,· Ματθαίος, η 2). Η δεύτερη παράμετρος αντιμετωπίζει την ασθένεια ως αγία νόσο, μιας και οι λεπροί θεωρήθηκε ότι επιλέχτηκαν από το Θεό για ανταμοιβή των πράξεών τους και αυτό συνέβη από μια διαφορετική ερμηνεία του εδαφίου του Ησαΐα (Ησαΐας, νγ'4 · Schamberg, 1899).

Ως αρχικός εντοπισμός της νόσου αναφέρεται η Ινδία και αργότερα η Αίγυπτος και η Παλαιστίνη (Lowe, 1942 · Trautman, 1984· Savona-Ventura, 2005). Η εμφάνισή της στον Ελλαδικό χώρο συμπίπτει με την εκστρατεία του Μ. Αλεξάνδρου, στις αρχές του 3^{ου} αιώνα. π.Χ. και εικάζεται ότι μεταφέρθηκε με τα στρατεύματα επιστροφής και έτσι διαδόθηκε στην Ελλάδα και την Ευρώπη (Αλεξίου, 2003 · Παπασταυρόπουλος 1971, Demaitre, 1985). Η Ελλάδα ήταν συνεχώς εκτεθειμένη στη λέπρα και αυτό οφείλονταν περισσότερο στην γεωγραφική θέση της, η οποία αποτελούσε τόπο διέλευσης εμπορικών οδών και ναυτιλιακών ή στρατιωτικών δραστηριοτήτων (Δετοράκης, 1981). Παρά τη θέση της όμως, η λέπρα ποτέ δεν έλαβε μορφή πανδημίας ή επιδημίας (Αρώνης & Λαμψίδης, 1975). Μόνο ενδημικές λεπρικές εστίες αναφέρονταν στον

ελλαδικό χώρο, όπως τα νησιά της Σάμου και της Χίου η Ήπειρος, Μαγνησία κ.λπ. (Ευαγγέλου, 1948). Η κυριότερη όμως εστία της νόσου ήταν η Κρήτη, γεγονός που υπήρχε από την αρχαιότητα ενώ οι πρώτες λεπτομερείς καταγραφές της λέπρας ανάγονται από το 1770 και μετά (Grivel, 1998).

Λειτουργικοί ορισμοί.

Κατά τη συγγραφή της παρούσας εργασίας θα γίνεται χρήση του όρου *λέπρα* και όχι αυτό της νόσου του Hansen. Ο λόγος είναι ότι στην εξεταζόμενη χρονική περίοδο, όχι μόνο στο νησί της Κρήτης αλλά και σε όλη την επικράτεια αυτός ήταν ο δόκιμος ιατρικός και κοινωνικός όρος, μιας και η ονομασία νόσος του Hansen άρχισε να χρησιμοποιείται κατά την δεκαετία του 1960 και μετά, όταν είχαν εκλείψει οι συνθήκες εγκλεισμού και περιθωριοποίησης και είχε βρεθεί ή θεραπεία.

Επίσης θα χρησιμοποιηθεί ο όρος *νόσος* διότι πραγματοποιήθηκε μια αναδίπλωση στην αντιμετώπιση της λέπρας και από θεϊκή τιμωρία που αρμόδιος επί αυτής ήταν ο ιερέας μετατράπηκε σε νόσο που το λόγο είχε πλέον η ιατρική και η νοσηλευτική. Μέχρι τότε στους χώρους απομόνωσης και περίθαλψης, στα λεπροκομεία, αν και υπήρχε σχετική ελευθερία κινήσεων των τροφίμων τους, η φιλανθρωπία, η αστυνόμευση και η ιατρική δραστηριότητα ήταν πρακτικές επιβεβαίωσης της επικινδυνότητας της νόσου με ελάχιστη θεραπευτική παρουσία. Υπ' αυτή την έννοια και η ιατρική λειτούργησε την περίοδο αυτή κατασταλτικά και αφοριστικά έναντι των λεπρών υπό την έννοια ότι επικύρωνε τις υπάρχουσες αντιλήψεις περί της επικινδυνότητας και του μολυσματικού της νόσου, συνηγορώντας ουσιαστικά στις πρακτικές του εγκλεισμού και της απομόνωσης των λεπρών.

Μεθοδολογική προσέγγιση.

Η συγκέντρωση των προς επεξεργασία πληροφοριών και πηγών καθώς και η συγγραφή της εργασίας θα γίνει με τη μέθοδο της βιβλιογραφικής ανασκόπησης. Σύμφωνα με αυτήν, η εργασία θα παρουσιάσει τα πιο σημαντικά σημεία της υπάρχουσας καταγραφής του θέματος της λέπρας στην Κρήτη και εν συντομία θα αναφέρει και άλλες βιβλιογραφικές πηγές με άμεση συσχέτιση. Η συγγραφή θα γίνει εντελώς αντικειμενικά αποφεύγοντας την μνεία σε πολιτικές ή ταξικές παραμέτρους που διαμόρφωναν τον κοινωνικό ιστό της υπό εξέταση περιόδου και νόσου, επισερχόμενη μόνο σε αναλύσεις υγειονομικής φύσεως και συσχετισμού της λέπρας με την θρησκεία, την κοινωνία και την υγειονομική πρακτική προφύλαξης.

Η συγγραφή θα ακολουθεί μια καθαρά χρονική συνέχεια με σκοπό τη διαμόρφωση ενός χρονικού εξελικτικού πλαισίου από τις πρώτες καταγραφές μέχρι και την ίαση για πληρέστερη και πιο συγκροτημένη διαχρονική εικόνα της λέπρας στο νησί. Οι μέχρι τώρα μελέτες περί του θέματος είναι δευτερογενείς και αφορούν την σύνδεση του νοσήματος με την κοινωνία και το στιγματισμό που προκαλούσε, ή ακόμη αναφέρονται στη σύνδεση της νόσου με το στίγμα ή την καταστολή της ενώ ελάχιστες πληροφορίες έχουν γνωστοποιηθεί περί της καθημερινότητας των λεπρών και του τρόπου διαβίωσης μέσω του εγκλεισμού και της απομόνωσης. Για την αποφυγή ελλοχεύουσας απειλής πληροφοριών, ως γραπτές πηγές της εργασίας είναι πρωτογενείς πηγές που περιλαμβάνουν κυρίως κυβερνητικά έγγραφα και νόμους του κράτους από την Εφημερίδα της Κυβερνήσεως της Κρητικής Πολιτείας και του Βασιλείου της Ελλάδος προσωπικές μαρτυρίες ασθενών που περιγράφουν τα γεγονότα καθώς και αφηγήσεις περιηγητών που ήταν αυτόπτες μάρτυρες της επικρατούσας κατάστασης. Η κειμενική τους προσέγγιση παρέχει εγκυρότητα και αξιοπιστία και μηδενίζει την απειλή. Ακόμη θα χρησιμοποιηθούν παραστατικές πηγές που θα περιλαμβάνουν φωτογραφίες της εποχής για διασταύρωση των παρεχομένων πληροφοριών. Η χρήση τους κρίνεται απαραίτητη διότι αποτελούν αυτοτελείς ιστορικές μαρτυρίες και δίδουν ερμηνείες που οδηγούν στην πληρέστερη κατανόηση της πρωτογενούς πηγής. Θα αποφευχθεί η χρήση δημοσιευμάτων εφημερίδων, λόγω του ότι η εξωκειμενική προσέγγιση αντανακλά τις πολιτικές απόψεις του αρθρογράφου. Επίσης θα αποκλειστούν τα λογοτεχνικά κείμενα που αφορούν ή εστιάζουν στο θέμα των λεπρών της Κρήτης λόγω του ότι δεν έχουν την αξιοπιστία των κυβερνητικών πηγών ή των αφηγήσεων. Αν και αποδίδουν με πιστότητα το ιστορικό πλαίσιο εν τούτοις εμπλέκονται με την ιστορική μυθοπλασία και μπορεί να οδηγήσουν σε αναχρονισμούς.

Για την αναζήτηση του βασικού λεξιλογίου και τη βασική λίστα των συγγραφέων οι πηγές θα είναι γενικές και θα εκτείνονται σε εγκυκλοπαιδικά λήμματα και καταλόγους βιβλιοθηκών για άντληση γενικών πληροφοριών για το θέμα. Για την εστίαση στο θέμα θα χρησιμοποιηθούν άλλες υπάρχουσες βιβλιογραφικές ανασκοπήσεις με σκοπό τη χαρτογράφηση και θα ακολουθήσει αναλυτική αναζήτηση σε ηλεκτρονικές βάσεις δεδομένων όπως την *pubmed*, σε πρακτικά κρατικών συνεδριάσεων και νομοθετημάτων ή διαταγμάτων.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ - ΛΕΠΡΑ

Ορισμός. Η λέπρα, ή νόσος του Hansen, είναι ένα χρόνια κοκκιωματώδες νόσημα που οφείλεται στο μυκοβακτηρίδιο της λέπρας και προσβάλλει το δέρμα και το περιφερικό νευρικό σύστημα (Τσιατούρα, Κοντοχριστόπουλος & Κατσάμπας, 2008). Το μυκοβακτηρίδιο ανακαλύφθηκε το 1872 από τον Νορβηγό Hansen και μοιάζει βιοχημικά και μορφολογικά με το μυκοβακτηρίδιο της φυματίωσης (Παπασταυρόπουλος, 1971).

Μετάδοση. Ο τρόπος μετάδοσης δεν μπορεί να αποσαφηνιστεί με πλήρη βεβαιότητα (Παπασταυρόπουλος, 1971). Πύλη εισόδου θεωρείται το δέρμα και οι αναπνευστικοί βλεννογόνοι. Ο οργανισμός προσβάλλεται με τα επιζώντα από την εισβολή μυκοβακτηρίδια τα οποία αφού πολλαπλασιαστούν στα μακροφάγα και στο ενδοθήλιο των λεμφαγγείων μεταφέρονται μέσω του λεμφικού συστήματος σε ολόκληρο το σώμα. Η ανάπτυξη της μορφής της λέπρας εξαρτάται από το επίπεδο της κυτταρικής ανοσίας. Συνηθέστερα προσβάλλονται το περιφερικό νευρικό σύστημα, το δέρμα, οι βλεννογόνοι τα οστά και τα σπλάχνα (Sehgal, 1994). Τα περισσότερα άτομα που έρχονται σε επαφή με το μυκοβακτηρίδιο δεν αναπτύσσουν νόσο και αυτό οφείλεται σε γενετικούς και περιβαλλοντικούς παράγοντες (Τσιατούρα και συν, 2008).

Χρόνος επώασης. Ο χρόνος επώασης της νόσου δεν είναι χρονικά καθορισμένος και έχει μια ιδιαίτερα ευρεία χρονική διακύμανση που εκτείνεται από δύο ως 20 έτη από της μόλυνσεως (Παπασταυρόπουλος, 1971).

Ταξινόμηση. Η ποικιλία των κλινικών εκδηλώσεων της νόσου, που οφείλεται στο διαφορετικό επίπεδο της κυτταρικής ανοσίας, διακρίνει πέντε διαφορετικές κατηγορίες λέπρας: την φυματιοειδή, την οριακώς φυματιοειδή, την οριακή, την οριακώς λεπρωματώδη και την λεπρωματώδη μορφή (Ridley&Waters, 1969).

Κλινική εικόνα. Είναι λοιμώδης και χρόνια νόσος η οποία εισβάλλει ύπουλα και σταδιακά. Συνήθως πριν την εκδήλωση των όποιων συμπτωμάτων προηγείται μια δερματική εκδήλωση μιας υπόχρωμης ή ερυθματώδους κηλίδας με ασαφή όρια που εμφανίζεται κυρίως στο πρόσωπο, τον κορμό ή τα άκρα. Η αναισθησία επί της κηλίδας υποδηλοί πρώιμο σύμπτωμα εμφάνισης (Τσιατούρα και συν, 2008). Η συχνότερη και πιο χαρακτηριστική μορφή είναι η λεπρωματώδης και προσβάλλονται δέρμα, βλεννογόνοι, σπλάχνα και νευρικό σύστημα (Παπασταυρόπουλος, 1971). Οι πρώτες βλάβες είναι πολυάριθμες συμμετρικές δερματικές κηλίδες με ασαφή όρια και με επιφάνεια λεία,

στιλπνή, υπόχρωμη ή ερυθροματώδη. Όσο η νόσος εξελίσσεται οι κηλίδες συνενώνονται και καλύπτουν το σώμα. Χωρίς θεραπεία οι βλάβες διηθούνται και γίνονται βλατιδοοζώδεις, υπάρχει απώλεια βλεφαρίδων και φρυδιών και εμφανίζεται το χαρακτηριστικό *λεόντειο προσωπίο* της λέπρας (Τσιατούρα και συν, 2008). Οι βλεννογόνοι της μύτης, του στόματος, του φάρυγγα και του λάρυγγα είναι οι συχνότερο προσβεβλημένοι ενώ από τα σπλάχνα συχνότερα προσβάλλεται το ήπαρ και οι νεφροί (Παπασταυρόπουλος, 1971).

Πρόγνωση. Αυτή εξαρτάται από την μορφή της ασθένειας, το στάδιο έναρξης χορήγησης θεραπείας και από τη γενική κατάσταση της υγείας του πάσχοντος. Η οριακή φυματιοειδής καταλείπει γρήγορα νευρικές βλάβες σοβαρού βαθμού ενώ η λεπρωματώδης προκαλεί μακροχρόνιες επιπλοκές και έχει βαρύτερη πρόγνωση. Οι ασθενείς αποβιώνουν από πνευμονία, από νεφρική ανεπάρκεια εξ αμυλοειδώσεως και από σηψαιμία εξ αιτίας της μόλυνσης των λεπρωμάτων (Τσιατούρα και συν, 2008· Παπασταυρόπουλος, 1971).

Διάγνωση. Γίνεται με λήψη επιχρίσματος από την βλάβη και τα ωτικά λωβία με χάραξη ή απόξεση και λήψη ρινικού επιχρίσματος. Επίσης εφαρμόζεται βιοψία επί της βλάβης για επιβεβαίωση και ιστοπαθολογική ταξινόμηση της νόσου. Οδηγά σημεία για υποψία νόσου είναι οι προαναφερόμενες δερματικές βλάβες, η αλωπεκία των οφρύων, αναισθητικά σημεία στο δέρμα με έλλειψη κνησμού ή άλγους και αισθητικές διαταραχές (Τσιατούρα και συν, 2008· Παπασταυρόπουλος, 1971).

Θεραπεία. Αυτή κυρίως είναι φαρμακευτική με ταυτόχρονη ψυχολογική υποστήριξη. Ο στόχος της φαρμακευτικής αγωγής είναι η ελαχιστοποίηση της μετάδοσης, η ελάττωση της νοσηρότητας και η αποφυγή των επιπλοκών. Η διάρκεια της θεραπευτικής αγωγής είναι μακροχρόνια και ποικίλει από έξι μήνες έως δύο χρόνια. Φάρμακα εκλογής είναι η δαψόνη, η κλοφαζιμίνη και η ριφαμπικίνη (Τσιατούρα και συν, 2008).

Εκπαίδευση ασθενών.

Μετά τη διάγνωση απαιτείται πλήρης ενημέρωση για την υφή του νοσήματος και την πρόγνωση. Θεωρείται επιβεβλημένη η ψυχολογική υποστήριξη όχι μόνο του ασθενή αλλά και του οικογενειακού περιβάλλοντος και αυτό οφείλεται στο γεγονός ότι ακόμα και σήμερα ο κοινωνικός στιγματισμός που απορρέει από την ασθένεια είναι υπαρκτός, τουλάχιστον στην ελληνική κοινωνία. Κομβικό σημείο αποτελεί ο εφησυχασμός ότι μετά

την έναρξη και την τήρηση της φαρμακευτικής αγωγής ο ασθενής παύει να είναι μολυσματικός και μπορεί να συνεχίσει μια φυσιολογική ζωή απαλλαγμένη από τις ουλές και τις παραμορφώσεις της νόσου. Επίσης πρέπει να υπάρξει ενημέρωση και αυτοέλεγχος για πιθανή υπαισθησία ή αναισθησία σε σημεία των άκρων με ταυτόχρονη καθημερινή επισκόπηση για ύπαρξη τραύματος ή εξέλκωσης ή μυϊκής αδυναμίας απόρροια της παραπάνω συμπτωματολογίας ή κάποιας λεπρικής αντίδρασης, οπότε είναι επιβεβλημένη η ιατρική βοήθεια. Σημαντικό ρόλο στην πορεία και την εξέλιξη διαδραματίζει η πρώιμη διάγνωση και η άμεση θεραπεία για την πρόληψη των μακροπρόθεσμων παρενεργειών της νόσου και την πρόληψη δυσμορφιών ή αναπηριών (Τσιατούρα, 2008).

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ - Η ΛΕΠΡΑ ΣΤΑ ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΑ ΚΑΙ ΑΝΑΓΕΝΝΗΣΙΑΚΑ ΧΡΟΝΙΑ ΣΤΟ ΔΥΤΙΚΟ ΚΟΣΜΟ

Διάγνωση, Αποχωρισμός, Αντιμετώπιση, Φαρμακευτική Αγωγή.

Η αντιμετώπιση της λέπρας κατά τη διάρκεια του Μεσαίωνα και της Αναγέννησης στη Δύση δείχνει όχι μόνο να έχει μεταβληθεί αλλά και να έχει διαφοροποιηθεί από τις επικρατούσες θρησκευτικές διδαχές ενώ σε ορισμένους τομείς δείχνει να έχει εξωραϊστεί ακόμα περισσότερο, παρά την άποψη ότι η εκκλησία είχε την αποκλειστική δικαιοδοσία της διάγνωσης, παράμετρος η οποία υπέστη μια σημαντική αλλαγή στη διάρκεια του χρόνου.

Διάγνωση. Η διάγνωση της λέπρας στην μεσαιωνική κοινωνία απέχει μακράν από την διάγνωση την οποία είχαν ενστερνιστεί οι Πατέρες και οι πρωτοχριστιανικές κοινωνίες και φυσικά ήταν πλήρως τροποποιημένη από τη βιβλική εκδοχή. Η εξέταση και η διάγνωση ετίθετο από ένα σώμα λαϊκών, κληρικών και ενίοτε λεπτρών με κριτήρια διαφορούμενα και ασαφή. Αυτά περιελάμβαναν μια ευρύτατη συμπτωματολογία η οποία εκτεινόταν από την ερυθματώδη όψη του προσώπου και της ρινός, την ένρινη ή βραχνή ομιλία μέχρι την παρουσία φλύκταινας ή κάποιου δερματικού εξανθήματος. Η τελική διάγνωση δεν βασίζονταν πάντα στην κλινική συμπτωματολογία αλλά και μια σειρά δολοπλοκιών και χρηματισμού, ενώ προέκυπταν τρεις διαγνωστικές μορφές: λεπρός, ύποπτος και υγιής. Ο ύποπτος επανεξετάζονταν μετά από ένα έτος (Risse, 2009). Η δολοπλοκία και η υποκειμενικότητα που πολλές φορές εμπεριείχε η διάγνωση οδήγησε το πανεπιστήμιο της Κολωνίας να προβαίνει σε διαγνωστική διαδικασία το 1455 και η αποδοχή της εγκυρότητας της ιατρικής αυτής διάγνωσης ήταν ανώτερη και πιο αξιόπιστη από αυτή των επιτροπών (Demaitre, 1985). Η εξέταση γινόταν με τη συμμετοχή πανεπιστημιακού γιατρού, διπλωματούχου γιατρού και μαρτύρων από την μεριά και του υπόπτου και της πολιτείας. Η διαδικασία της εξέτασης άρχιζε με ορκωμοσία από την πλευρά του εξεταζόμενου, με το χέρι πάνω στη Βίβλο ή στο σταυρό. Ο εξεταζόμενος ορκίζονταν ότι δεν θα προέβαινε σε καμιά νομική ακύρωση της απόφασης για να μην πληγεί το κύρος της επιτροπής (Risse, 2009). Η όλη διαδικασία χωρίζονταν σε τρία μέρη: στην ανακριτική εξέταση του υπόπτου και των μαρτύρων, στην φυσική εξέταση του υπόπτου και στην εξέταση αίματος.

Ανάκριση. Κατά την ανάκριση του υπόπτου, οι ερωτήσεις εστιάζονταν κυρίως στο κληρονομικό ιστορικό και στο αν έπασχαν άτομα της οικογενείας από το ίδιο νόσημα. Ακόμη παρατηρούσαν διάφορα σημεία στην όλη συμπεριφορά του υπόπτου για μελαγχολία ή βιαιότητα, θυμό ή επιθετικότητα, τα οποία ήταν, σύμφωνα με τις ιατρικές επιταγές της εποχής, απότοκα της χυμευτικής ανισορροπίας και ενοχοποιητικά σημάδια για την νόσο (Demaitre, 1985). Ακολούθως η διαδικασία προχωρούσε στην εξέταση για αποκάλυψη καλυμμένων δερματικών εκδηλώσεων ή λεπρικών σημείων. Αυτό συνέβαινε διότι η κάλυψη των δερματικών εκδηλώσεων αποτελούσε μια τακτική για την προσωρινή κάλυψη της νόσου. Για να επιτευχθεί η κάλυψη των δερματικών εκδηλώσεων χρησιμοποιούσαν πομάδα από την ρίζα ενός αναρριχητικού φυτού η οποία είχε μια κόκκινη χρωστική και αφού την αναμίγνυαν με μέλι την επάλειφαν πάνω στις δερματικές εκδηλώσεις (Risse, 2009).

Φυσική εξέταση-επισκόπηση. Σειρά είχε η φυσική εξέταση με επισκόπηση του δέρματος. Αυτή γινόταν μπροστά στην επιτροπή με τον ύποπτο ημίγυμνο ή γυμνό. Η εξέταση άρχιζε από το πρόσωπο όπου η παρατήρηση εστιάζονταν σε τυχόν αλλαγές του σχήματος και της μορφής οφθαλμών και ώτων και στην απώλεια οφρύων και βλεφαρίδων. Ακολουθούσε η περιοχή της μύτης όπου εξετάζονταν η ύπαρξη διόγκωσης ή παραμόρφωσης των ρωθώνων ενώ στο στόμα παρακολουθούσαν τυχόν αλλαγές στο σχήμα ή το χρώμα των χειλιών και αλλαγές στην χροιά της φωνής. Βραχνή ή ένρινη ομιλία ήταν ύποπτο σημάδι λέπρας. Η ύπαρξη της μυϊκής αδυναμίας καθορίζονταν από το σφίξιμο μια μικρής μπάλας στα δάχτυλα και τον αντίχειρα ενώ παρακολουθούσαν ακόμη η τυχόν αλωπεκία δέρματος και σημάδια στα οποία υπήρχε υπαισθησία ή αναισθησία. Την άμεση επιβεβαίωση της νόσου από δερματικές εκδηλώσεις έδιναν οι βλατιδοοζώδεις βλάβες και τα κολοβωμένα άκρα (Risse, 2009).

Εξέταση αίματος. Ακολουθούσε η εξέταση αίματος. Στον ύποπτο ένας φλεβοτόμος ή κουρέας έκανε φλεβοτομία και αντλούνταν τόσο αίμα όσο να γεμίσουν διάφορα μεταλλικά κύπελλα. Η πρώτη παρατήρηση αυτής της εξέτασης ήταν το χρώμα του αίματος καθώς όποιος είχε πολύ σκούρο χρώμα κηρύσσονταν λεπρός. Ακολουθούσε εξέταση για την πυκνότητα του αίματος. Ο εξεταστής έριχνε στην παλάμη του σταγόνες από το αίμα του εξεταζόμενου και το έτριβε με την άλλη παλάμη ή τα δάχτυλα. Στην περίπτωση που το αίμα είχε παχύρευστη ή κοκκώδη υφή θεωρούνταν ύποπτο για τη νόσο. Κατά την τελική φάση της εξέτασης παρατηρούσαν την πηκτικότητα του αίματος

μέσα στο μεταλλικό κύπελλο. Ο εξεταστής έριχνε μέσα στο κύπελλο τρεις κόκκους αλατιού και παρατηρούσε το βαθμό της διάλυσης του αλατιού στο αίμα. Στην περίπτωση της εύκολης διάλυσης του άλατος η γνωμοδότηση ήταν θετική λέπρα αρχικού σταδίου (Risse, 2009).

Διαδικασία αποχωρισμού- εγκλεισμού. Από τη στιγμή που επιβεβαιωνόταν η λέπρα ακολουθούσε ο αποκλεισμός του ασθενή από την κοινότητα για την πρόληψη της μόλυνσης των υγιών, μιας και η νόσος εθεωρείτο μεταδοτική (Βασιλέων Β', ε'27· Καλογερόπουλος, 1963). Αυτό απαιτούσε μια ειδική θρησκευτική τελετουργική διαδικασία με την οποία επικυρώνονταν αφ ενός η διάγνωση και αφ ετέρου ο εξοστρακισμός του ατόμου από το κοινωνικό του περιβάλλον (Risse, 2009). Ο ιερέας πήγαινε στο σπίτι του λεπρού με το σταυρό να προπορεύεται και με ψαλμωδίες τον συνόδευε στην εκκλησία. Το τελετουργικό περιελάμβανε νεκρώσιμη ακολουθία όπου ο ασθενής ενημερώνονταν και για τις απαγορεύσεις που του επιβάλλονταν. Μετά ο ιερέας έριχνε στα πόδια του λεπρού μια χούφτα χώμα και από τότε εθεωρείτο νεκρός εν ζωή (Βώμ, Σφακιανάκης & Τσουδερός, 1884). Κάποιους ασθενείς τους έβαζαν για λίγο μέσα σε τάφο για να επικυρωθεί ο θάνατος εν ζωή και ο κοινωνικός αποκλεισμός που θα ακολουθούσε. Ο λεπρός έχανε το δικαίωμα της δικαιοπραξίας και όλη την περιουσία του καθώς και τα πολιτικά του δικαιώματα (Risse, 2009). Από τότε ο λεπρός νομικά δεν υφίσταται και μάλιστα στην Ελλάδα διαγραφόταν όχι μόνο από τους εκλογικούς καταλόγους αλλά και από τα δημοτολόγια ή τα ληξιαρχεία. (Ρεμουντάκης, 2012). Η όλη αυτή διαδικασία είχε σαν αποτέλεσμα ο λεπρός να μετατρέπεται σε άνεργο και άστεγο κοινωνικό μέλος και να επιβιώνει μόνο μέσω της ελεημοσύνης και της φιλανθρωπίας (Παπαδάκης, 2011, Σαββάκης, 2005). Οι λεπροί είχαν ένα ειδικό ιματισμό ο οποίος ήταν γκρίζου χρώματος με ένα κίτρινο σταυρό, με κουκούλα, γάντια καπέλο και ένα κουδούνι το οποίο χτυπούσαν κάθε φορά που πλησίαζαν ή πλησίαζε κάποιος υγιής ώστε να μη μολυνθεί και να απομακρυνθεί (Παπαδάκης, 2011, Risse, 2009). Επίσης ήταν εφοδιασμένοι με ένα μακρύ κοντάρι ή καλάμι για να δείχνουν αυτό που ήθελαν να αγοράσουν ή να δεχτούν ελεημοσύνη (Risse, 2009· Φραγκάκη, 1978). Ο τόπος διαμονής και διαβίωσης των λεπρών ήταν αρχικά έξω από τα τείχη και τις εισόδους των πόλεων όπου είχαν δημιουργήσει καταλύματα για τη διαβίωσή τους και προέβαιναν σε επαιτεία. Η όψη τους και οι συνθήκες διαβίωσης αποτελούσαν ελεεινό θέαμα διότι προκαλούσαν τους υγιείς (Risse, 2009, Χατζηδάκης, 1969).

Η φιλανθρωπία της Δύσης. Οι Εκκλησιαστικοί πατέρες που η σκέψη τους διέπεται από το πνεύμα της φιλανθρωπίας υποστηρίζουν την ίδρυση ειδικών ξενώνων για τη φροντίδα αυτών των πασχόντων ώστε αφ' ενός να τύχουν μιας υποτυπώδους ανάτασης και αφ' ετέρου να υπάρχει η δυνατότητα να σώσουν την ψυχή τους (Γρηγορίου, λόγος μγ'). Έτσι ξεκίνησε η δημιουργία ξενώνων για την διαβίωσή τους. Αν και τα πρώτα οικήματα στέγασης λεπρών ιδρύθηκαν στην Ανατολή τον 4^ο μ.χ. αιώνα με χαρακτηριστικό το λεπροκομείο του Ζωτικού στην περιοχή του Ηρίου στην Κωνσταντινούπολη (Σταυρακάκης, 2017) εν τούτοις στη Δύση η ίδρυσή τους ανάγεται μόλις τον 6^ο αιώνα στην περιοχή της νότιας Γαλλίας (Risse, 2009). Οι οίκοι αυτοί ονομάστηκαν Λαζαρέτα ή Οίκοι του Αγίου Λαζάρου διότι είχαν ως προστάτη τον αναστάνα Λάζαρο από την Βιθυνία ο οποίος ήταν λεπρός (Ιωάννης, 11,1-45). Η παρουσία ενός τέτοιου οικήματος έξω από τείχη της Ιερουσαλήμ, με παρουσία από το 648 μ.Χ., οδήγησε στην δημιουργία ενός ιδιόμορφου στρατιωτικού Τάγματος, αυτό των Ιπποτών του Αγίου Λαζάρου της Ιερουσαλήμ (*Ordo Militaris et Hospitalis Sancti Lazari Hierosolymitani*) με σκοπό την περίθαλψη των λεπρών. Το ίδρυμα, το οποίο ονομαζόταν οίκος των λεπρών (*Domus Leprosorum*) βρισκόταν στη δυτική πύλη της πόλης, έξω από τα τείχη (Hume, 1940). Το Τάγμα αυτό, συνεπικουρούμενο από τα άλλα δύο υπάρχοντα θρησκευτικά-στρατιωτικά που υπήρχαν, των Ναϊτών και των Ιωαννιτών ιπποτών, προσέφερε άσυλο στους λεπρούς τους ιππότες ενώ μετά το 1130 παρείχε φροντίδα και στους λεπρούς προσκυνητές (Savona-Ventura, 2005).

Η δημιουργία του Τάγματος των Ιπποτών του Αγίου Λαζάρου αποτέλεσε το εφαλτήριο για τη ίδρυση ανάλογων οίκων λεπρών στην Ευρώπη από το 12^ο αιώνα και μετά. Αν και αρχικά οι οίκοι αυτοί ήταν πλινθόκτιστες ή αχυρόσκεπες κατασκευές στις εισόδους των πόλεων ή πάνω σε κεντρικές οδικές αρτηρίες, μετά το 13^ο αιώνα αρχίζουν να παίρνουν μια ενιαία δομική μορφή, με καταστατικό λειτουργίας και καθηκοντολόγιο εργαζομένων με την εκκλησία να προϊσταται (Risse, 2009). Έτσι δημιουργήθηκαν τα λαζαρέττο, τα οποία ήταν ο τόπος απομόνωσης όχι μόνο των λεπρών αλλά και των πασχόντων με επιδημικά λοιμώδη νοσήματα όπως της πανώλους (Σταυρακάκης, 2007). Χρησιμοποιούνταν επίσης για κάθαρση υπόπτων ασθενών και εμπορευμάτων και έδρευαν έξω από τα τείχη των πόλεων ή σε εισόδους λιμανιών (Παπαδία-Λάλα, 1996).

Φαρμακευτική αγωγή κατά της λέπρας.

Στο δυτικό κόσμο είχαν γίνει προσπάθειες παρηγόρησης των λεπρών μέσω φαρμακευτικών σκευασμάτων τα οποία θεωρούνταν ότι μπορούσαν να προσφέρουν ανακούφιση. Η βασική αρχή που επικρατούσε ήταν η αρχή της αντιπάθειας, μια προσέγγιση καθαρά μεταφυσική (Βακαλούδη, 2001). Κύρια χρήση στην παρασκευή φαρμάκων είχε το φίδι και συγκεκριμένα η οχιά. Η δηλητηριώδης έννοια και η ικανότητα της αλλαγής του δέρματός της εθεωρείτο ότι έδινε ελπίδα για ύφεση της συμπτωματολογίας, σκεπτικό βασισμένο στην παραπάνω λογιστική (Αέτιος, 1935). Το δέρμα του φιδιού το έβραζαν με άνηθο και το σέρβιραν μέσα σε ζωμό ή το κονιορτοποιούσαν (Risse, 2009). Χρησιμοποιούσαν ακόμη κρέας από σκαντζόχοιρο και τσουκνίδες, φαγητά που παραπέμπουν βάσει της αρχής της αντιπάθειας στο ξηρό και άγριο δέρμα που είχαν οι λεπροί. Ένα ακόμη φυτό το οποίο είχε ευρεία χρήση ήταν η *dicentra spectabilis* ή αιμάσσουσα καρδιά, διότι το σχήμα του άνθους το οποίο έμοιαζε με καρδιά που στάζει αίμα και το σταχτί φύλλωμα έμοιαζε με τις δερματικές πληγές και αλλοιώσεις (Demaitre, 1996). Ευρύτατη χρήση είχαν και οι αλοιφές οι οποίες τοποθετούνταν τοπικά για ανακούφιση και παρασκευάζονταν από διάφορα αγριόχορτα, περιττώματα χελιδονιών, λίπος από πελεκάνο και θειάφι ενώ για το βράχος φωνής έκαναν γαργάρες με ροδόνερο. Επίσης έκαναν τοπικό καθαρισμό του δέρματος και αφαίρεση των νεκρωθέντων ιστών εκμεταλλευόμενοι την έλλειψη αισθητικότητας που προκαλούσε η νόσος (Risse, 2009 Demaitre, 1996). Ένας ιδιαίτερος τρόπος θεραπείας αναφέρεται για την ίαση της λέπρας που είχε ο αυτοκράτορας μέγας Κωνσταντίνος. Ο αυτοκράτορας φώναξε τους γιατρούς και τους ζήτησε θεραπεία για τη λέπρα του και αυτοί του συνέστησαν να κάνει μπάνιο σε ζεστό αίμα σφαγιασθέντων νηπίων και το σώμα του θα καθαρίσει «...έκραξε τούς ιατρούς και σοφούς και ήρώτησεν αυτούς με ποίαν ιατρείαν να βγάλουσι τήν λέπραν ἀπ' αὐτοῦ ὅπου εἶχεν εἰς ὄλο τὸ κορμί του, καὶ ἐν τῷ ἅμα ἀπεκρίθισαν τινὲς ἰατροὶ Ἑβραῖοι, ἔχοντες πάντα φθόνον κατὰ τῶν χριστιανῶν, ὅτι ἂν καὶ ὀρίζεις νὰ καθαρισθεῖς, μάζωξε πολλὰ παιδιά ὅπου νὰ βυζαίνουν καὶ σφάξε τὰ ἔως νὰ γεμίσεις ἀπὸ τὸ αἷμα τῶν μία κολυμβήθρα μεγάλην, καὶ ἀφοῦ γεμίσεις ἔμπα μέσα καὶ πλύνε καλὰ τὸ κορμί σου, ὅσο εἶναι ζεστὸν καὶ μετ' αὐτὸ θέλει φύγει ἡ λέπρα ἀπὸ τὸ κορμί σου, καὶ θέλεις εὐφρανθεῖ καὶ χαρεῖ...». Η διαδικασία της θεραπείας όμως δεν έγινε (Δωρόθεος, 1798, σελ. 162).

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ - ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗ-ΘΕΟΛΟΓΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ ΤΗΣ ΛΕΠΡΑΣ

Βιβλική περιγραφή. Η λέπρα ως βιολογικό φαινόμενο παρουσιάζεται από την αρχαιότητα, περιγραφές της οποίας υπάρχουν στην Ιερά Βέδα των Ινδών περί το 1500 π.Χ και στους Αιγυπτιακούς παπύρους του Elbers ενώ ήταν παρούσα και στην Ιουδαία σύμφωνα με τις βιβλικές αναφορές (Skinsnes, 1973· Καλογερόπουλος, 1963· Savona-Ventura, 2005). Δέν αποτελούσε ιατρικό πρόβλημα που να επιδέχεται υγειονομική αντιμετώπιση (Σαββάκης, 2005). Η ονοματοδοσία της οφείλεται στους Άραβες συγγραφείς και προέρχεται από την ινδική λέξη *λάπ* που υποδηλοί το λέπι, δηλαδή θεωρήθηκε ως νόσημα των λεπιών (Καλογερόπουλος, 1963). Εκτενέστατη περιγραφή της νόσου και οι τρόποι προστασίας από αυτήν αναφέρονται στην Πεντάτευχο και συγκεκριμένα στο τρίτο της βιβλίο, το Λευιτικόν (Schamberg, 1899). Στο βιβλίο αυτό αναφέρονται νομοθετικές διατάξεις περί του τρόπου τελέσεως της λατρείας και της διατήρησης της καθαρότητας των Ισραηλιτών. Σύμφωνα με τις βιβλικές περιγραφές η νόσος άρχιζε σαν μια δερματική ερυθρόχροα βλάβη η οποία απλώνονταν σε όλο το σώμα το οποίο αποχρωμάτιζε σε λευκό όπως λευκές γίνονταν και οι τρίχες (Λευιτικόν, κγ'3,10). Η βλάβη εντοπιζονταν συχνότερα στα γόνατα και τα πόδια και ακολουθούσε η εξάπλωσή της σε όλο το σώμα (Δευτερονόμιον, 28:35). Εθεωρείτο ανίατη και κληρονομική νόσος (Β'Σαμουήλ, γ'39· Βασιλέων Β', ε'27). Όταν κάποιος άνθρωπος παρουσίαζε οίδημα ή εξάνθημα ή ερυθρότητα στο δέρμα του και αυτό εξαλλάσσονταν σε πληγή, έπρεπε να απευθυνθεί στον ιερέα, ο οποίος ασκούσε και ιατρικά καθήκοντα. Αυτός ήλεγχε τη δερματική βλάβη και εάν αυτή παρουσίαζε κοίλη μορφή σε σχέση με το υπόλοιπο δέρμα και η τριχοφυΐα του σημείου ήταν λευκή εθεωρείτο λέπρα και ο άνθρωπος κρίνονταν ακάθαρτος. Αν η βλάβη ήταν λευκόχροα και δεν παρουσίαζε κοίλη μορφή και δεν άλλαζε το χρώμα των τριχών τότε ετίθετο υπό επιτήρηση επί επτάήμερο. Κατά την επανεξέταση αν η βλάβη παρουσίαζε τα ίδια χαρακτηριστικά παρέμενε ακόμη επί επτά ημέρες υπό παρακολούθηση. Καθαρός κρίνονταν αν κατά την εκ νέου εξέταση παρουσίαζε τα ίδια χαρακτηριστικά χωρίς περεταίρω αλλοιώσεις ή μεταβολές. Αν όμως η βλάβη εξελισσόταν ο ιερέας αποφαινόταν ότι ήταν λέπρα. Αν ο ιερέας πιστοποιούσε την λέπρα τότε σχίζονταν τα ρούχα του λεπρού, του έλυναν τα μαλλιά και ο ίδιος έπρεπε να φωνάζει με σκεπασμένο στόμα « *ακάθαρτος* » ώστε να απομακρύνεται ο κόσμος από

το δρόμο του και ο τόπος διαμονής του έπρεπε να είναι έξω από την πόλη για να προστατεύσει τους υγιείς και να μην μεταδίδει τη νόσο (Αριθμοί, ε΄2· Λευιτικόν, κγ΄3,10). Τα ρούχα που φορούσε καίγονταν διότι εθεωρούντο μολυσμένα. Το σπίτι του άδειαζε και ξύνονταν το επίχρισμα των τοίχων το οποίο τοποθετούνταν εκ νέου, άλλα αν υπήρχε ανάγκη η κατοικία του κατεδαφίζονταν (Καλογερόπουλος, 1963). Στην περίπτωση που υπήρχε ίαση και πιστοποιούνταν από τον ιερέα, ο ιαθείς λεπρός έπρεπε να πλύνει τα ρούχα του, να ξυρίσει όλο του σώμα και να λουστεί. Ακολουθούσε θυσία αμνού, τρυγониού ή νεοσσού περιστεράς στη Θύρα της Σκηνής του Μαρτυρίου και τελετουργικός εξαγνισμός από τον ιερέα (Λευιτικόν, ιγ΄1-54· ιδ΄11). Εκτός από το Λευιτικόν, διατάξεις για τη λέπρα συναντώνται και στο βιβλίο των Αριθμών όπου ο Κύριος προστάζει τον Μωυσή να διώξουν οι Ισραηλίτες τον κάθε λεπρό μακριά για να μη μολυνθούν οι υπόλοιποι (Αριθμοί, ε΄1).

Ευαγγελιστές. Ανάλογες περικοπές για τη λέπρα συναντώνται και στους Ευαγγελιστές όπου τονίζεται η θαυματουργική θεραπεία της νόσου, αφού το νόσημα αυτήν την περίοδο θεωρείται ότι είναι η εξωτερική αντανάκλαση της εσωτερικής αμαρτίας (Schamberg, 1899). Σύμφωνα με τον Ματθαίο ο Ιησούς με μια απλή κίνηση του χεριού του θεραπεύει τον λεπρό που ικετεύει την ίαση (Ματθαίος, η΄2-4). Σε ανάλογες θεραπείες προχωρούν και οι Απόστολοι αφού ο Ιησούς τους είπε: *... άσθενοῦντας θεραπεύετε, λεπρούς καθαρίζετε, νεκρούς εγείρετε..* ενώ προχωρά ακόμη περισσότερο στη θαυματουργική θεραπεία των Αποστόλων αναφέροντας ότι...*τυφλοι άναβλέπουσι και χωλοι περιπατούσι, λεπροί καθαρίζονται και κωφοί άκούουσι...*(Ματθαίος, ι΄8, ια΄5). Σύμφωνα με τον Ευαγγελιστή Μάρκο ο Ιησούς θεραπεύει θαυματουργικά λεπρούς με μια και μόνο κίνηση του χεριού του...*και έρχεται πρὸς αὐτὸν λεπρὸς παρακαλῶν αὐτὸν και λέγων αὐτῷ ὅτι εἰάν θέλεις δυνασαί με καθαρίσαι. Ὁ δὲ Ἰησοῦς σπλαχνισθεῖς ἐκτείνας τὴν χεῖραν ἤψατο αὐτοῦ και λέγει αὐτῷ: Θέλω καθαρίσθητι. Καὶ εἰπόντος αὐτοῦ, εὐθέως ἀπῆλθεν ἔπ αὐτοῦ ἡ λέπρα και ἔκαθαρίσθη...*(Μάρκος, α΄ 40-43). Ο δε Λουκάς αναφέρει και αυτός μεμονωμένα περιστατικά θαυματουργικής ίασης και περιγράφει επίσης την ομαδική ίαση των δέκα λεπρών που θεραπεύονται χωρίς καμία χειρονομία του Ιησού παρά μόνο με την εντολή να μεταβούν στο ιερατείο για επιβεβαίωση της ίασής τους (Λουκάς, ε΄12-16· ιζ΄, 12-19).

Θαυματουργική θεραπεία. Από την περεταίρω ανάγνωση των βιβλικών περικοπών συμπεραίνεται ότι η νόσος της λέπρας ήταν συχνή στη γη της Παλαιστίνης και

οι θεραπείες ήταν καθαρά θαυματουργικές με την επενέργεια της Θείας Χάριτος. Η θαυματουργική ίαση επιβεβαιώνεται όχι μόνο από το γεγονός ότι μια λέξη ή μια κίνηση του Ιησού εξαφάνιζε τις δερματικές βλάβες χωρίς να καταληφθεί κάποια ουλή ή ίχνος αλλά το ότι επρόκειτο για μορφές λεπρωματώδους λέπρας, *λελεπρωμένοι* απαντώνται στα κείμενα, των οποίων οι βλάβες εξαφανίζονται αστραπιαία. Επίσης είναι γνωστό ότι οι δερματικές βλάβες με την χρήση της φαρμακευτικής αγωγής δεν καθίστανται αναστρέψιμες αλλά μη εξελίξιμες. Άρα τη συγκεκριμένη χρονική περίοδο, λόγω της έλλειψης φαρμακευτικής αγωγής οι δερματικές βλάβες της λεπρωματώδους μορφής ήταν σε πλήρη εξέλιξη με τις γνωστές παραμορφώσεις οι οποίες θαυματουργικά όχι μόνο ιώνται αλλά και αποκαθίστανται (Καλογερόπουλος, 1963).

Το ερώτημα που προκύπτει από τις ανωτέρω περιγραφές της νόσου είναι αν πράγματι αυτό που περιγράφεται στα βιβλία της Πεντάτευχου ήταν όντως η λέπρα με τη σύγχρονη έννοια του όρου ή ήταν κάποιες άλλες δερματικές παθήσεις (Schamberg, 1899). Το ερώτημα αυτό προκύπτει από τις γενικότητες που αναφέρονται με τον όρο λέπρα οι οποίες υποδηλούν όχι μόνο άλλες δερματικές παθήσεις αλλά και μια ποικιλία καταστάσεων... *οὗτος ὁ νόμος κατὰ πάσαν ἀφήν λέπρας καὶ θραύσματος καὶ τῆς λέπρας ἱματίου καὶ οἰκίας καὶ οὐλῆς καὶ σημασίας τοῦ ἀυγάζοντος...* (Λευιτικόν, ιδ'55-57). Οι βιβλικές αυτές αναφορές διαμορφώνουν ένα αυστηρότατο πλαίσιο διαχωρισμού και απομόνωσης των λεπρών. Η λέπρα θεωρείται μίσημα και είναι η αντανάκλαση της εσωτερικής αμαρτίας στο σώμα το οποίο και υποφέρει ως θεϊκή τιμωρία ενώ οι αποφάσεις για την τύχη των λεπρών ανήκουν αποκλειστικά και μόνο στον ιερέα (Lewis, 1987, Grivel, 1998). Έτσι οι λεπροί είναι στιγματισμένοι ηθικά λόγω της θεϊκής τιμωρίας και βρώμικοι λόγω της νοσηρής τους κατάστασης γιαυτό και απομακρύνονταν με τελετουργικό τρόπο από τους υπολοίπους (Schamberg, 1899· Douglas, 1991). Αυτός ο χαρακτηρισμός της νόσου ως ανίατη, θεϊκή και ακάθαρτη άρχισε να δημιουργεί ένα πλαίσιο σύμφωνα με το οποίο η πάγια αντίληψη της μολυσματικότητας και της μοιρολατρίας να είναι πρεσβεύουσες (Παπαδάκης, 2011). Αυτή η αντίληψη παρέμεινε μέχρι και τις αρχές του 20^{ου} αιώνα δημιουργώντας διάφορα μοντέλα στιγματισμού, εγκλεισμού και απομόνωσης των πασχόντων (Σαββάκης, 2005).

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΕΤΑΡΤΟ-Η ΛΕΠΡΑ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

Η μετάδοση στην Ελλάδα. Η Ελλάδα θεωρείται η πρώτη μεσογειακή χώρα στην οποία εμφανίστηκε η λέπρα, χωρίς όμως να μπορεί να εντοπιστεί η ακριβής χρονολογική της παρουσία (Zambaco,1891· Grivel, 1998,· Trautman, 1984). Εικάζεται ότι διαδόθηκε μέσω των Φοινίκων στα μέσα της δεύτερης χιλιετίας π.Χ. και μέσω των περσικών εκστ

ρατειών του Δαρείου και του Ξέρξη, από το 521 μέχρι το 405 π.Χ. (Trautman, 1984). Από την Ελλάδα διαδόθηκε στα υπόλοιπα μεσογειακά παράλια και την Ευρώπη (Τσιατούρα, Κοντοχριστόπουλος&Κατσάμπας, 2008). Η συνεχής παρουσία της νόσου στον ελλαδικό χώρο οφείλεται στην ανατροφοδότηση των εστιών της από την εκστρατεία του Μεγάλου Αλεξάνδρου, από την κατάκτηση των Ρωμαίων και από τους Σταυροφόρους μιας και η λέπρα είχε πάρει μόνιμη ενδημική μορφή στη γη της Παλαιστίνης (Savona-Ventura, 2005, · Trautman, 1984 · Grivel, 1998). Στην εξάπλωση της νόσου συνέβαλλε επίσης η συνεχής μετακίνηση των Οθωμανικών και Αιγυπτιακών στρατευμάτων στον ηπειρωτικό και νησιωτικό Ελλαδικό χώρο.

Υγειονομικά διατάγματα για τη λέπρα. Αν και η λέπρα στην Ελλάδα δεν έλαβε ποτέ μορφή επιδημίας ή πανδημίας, εν τούτοις ενδημικές εστίες βρίσκονταν διάσπαρτες στην επικράτεια. Η νόσος το 1882 ενδημούσε στην Αίγινα, την Ακράτα, την Αμοργό, την Άνδρο, την Κάρυστο, στην Αργαλαστή Πηλίου, στην Εύβοια, στην Ανδρίτσαινα, την Θήρα, την Ίο, την Ίμβρο την Κύμη, την Καλαμάτα, την Κρήτη, την Κάλυμνο, την Κάσο, Κάρπαθο, Κω, Λέρο, Λέσβο, Μέθανα, Μεγαλόπολη Μονεμβασιά, Μεσσηνία, Πόρο, Πύργο, Σαλαμίνα, Ρόδο, Σάμο Σύμη, Τρίπολη και Χίο καθώς και στο Άγιο Όρος (Zambaco,1891· Ευαγγέλου, 1948). Οι πολλές ενδημικές εστίες που υπήρχαν ανάγκασαν το νεοσύστατο Ελληνικό κράτος να λάβει μια σειρά περιοριστικών μέτρων για τους λεπρούς και την 31^η Δεκεμβρίου 1836 ο Βασιλιάς Όθωνας υπογράφει διάταγμα «Περί τοῦ ἐμποδισμοῦ τῆς μεταδόσεως τῶν μολυσματικῶν ἀρρωστιῶν». Κατά το πνεύμα του νόμου η λέπρα είναι μια μεταδοτική νόσος και λόγω της συναναστροφής γίνεται μεταδόσιμη στους υγιείς, γιαυτό επιβάλλεται η διαβίωσή των λεπρών σε απομονωμένα μέρη και όποιος γνωρίζει κάποιον ο οποίος είναι λεπρός πρέπει να το καταγγέλλει στην αστυνομία. Επίσης αναφέρεται ότι η αστυνομία πρέπει να εμποδίζει συνοικέσια μεταξύ λεπρών για να μειωθεί η ασθένεια... *νά μὴν γίνονται συνοικέσια με λεπρώδεις ἄνδρας ἢ γυναίκας διὰ*

νὰ ἐμποδιστεῖ ὁ τῆς νόσου ταύτης πολλαπλασιασμός διὰ τῆς ἐπιγενέσεως... Ακολουθῶς ἡ αστυνομία ὀφείλε... νὰ ἐπιμελεῖται μάλιστα τὴν ἐλάττωσιν καὶ τὴν ἀποφυγὴν τῶν τὴν λέπραν προξενούντων ἢ διατηρούντων αἰτιῶν, οἷον τῆς ἀκαθαρσίας, τῆς κακῆς τροφῆς καὶ μάλιστα τῶν ἀλμυρῶν καὶ παστῶν ἰχθύων, τοῦ παλαιοῦ τυροῦ, τοῦ βαρέος ἄρτου, τῶν παλαιῶν ἀλλάντων (λουκανίων), τῶν καθυγείων καὶ ὑπογείων οἰκημάτων, διδάσκουσα καὶ διατάττουσα τὰ δέοντα περὶ πάντων τοιούτων... (Βασιλικὸν Διάταγμα 83, 1836, σελ. 428). Στις 7.12.1845 ψηφίζεται ὁ 22^{ος} Νόμος «Υγειονομικὸς καὶ ποινικαὶ αὐτοῦ διατάξεις» ὁ ὁποῖος ἀποτελεῖ καὶ τὸν πρῶτο ὀλοκληρωμένο υγειονομικὸ κανονισμό τοῦ κράτους ἐνῶ στο ἴδιο φύλο ὁ 23^{ος} Νόμος «Περὶ υγειονομικῶν ἀρχῶν ἐν γένει» καθορίζει τὴν λειτουργία τῶν υγειονομιῶν καὶ λοιμοκαθαρητῶν (Εφημερὶς τῆς Κυβερνήσεως, 31, 7/12/1845, σελ. 149).

Ίδρυση τῶν λεπροκομείων. Στὰ στατιστικὰ στοιχεῖα τοῦ ἔτους 1847 γιὰ τὴ λέπρα στὸν τότε Ἑλλαδικὸ χῶρο καταγράφονται 162 κρούσματα, ἐκ τῶν ὁποίων τὰ 96 στὴν Πελοπόννησο, 60 στὰ νησιά τοῦ Αἰγαίου, καὶ 6 στὴν ὑπόλοιπη ἐπικράτεια, ἐνῶ ὁ ἀριθμὸς τῶν κρουσμάτων τὸ ἔτος 1851 αὐξάνεται στὰ 350 (Ευαγγέλου, 1948). Ὅλοι οἱ παραπάνω λόγοι καὶ τὰ βασιλικά διατάγματα οδήγησαν τὸ νεοσύστατο ἐλληνικὸ κράτος στὴν ἰδρυση λεπροκομείων γιὰ τὸν ἐγκλεισμό τῶν λεπρῶν καὶ τὴν ἀπομόνωσή τους ἀπὸ τὸν υγιή πληθυσμὸ τῶν πόλεων, με ἀπώτερο βραχυπρόθεσμο σκοπὸ τὸν περιορισμὸ τῆς νόσου καὶ μακροπρόθεσμα τὴν ἐξαφάνισή της. Λεπροκομεία ἰδρυθῆκαν σὲ πολλὲς περιοχὲς τῆς Ἑλλάδας ὅπως στὴ Λέσβο, στὸ Ἅγιο Ὄρος, στὸ Μαραθῶνα, τὴ Μήλο, τὰ Κύθηρα, τὴ Σύρο, τὴ Σαντορίνη καὶ τὴ Ζάκυνθο, τὰ μεγαλύτερα ὅμως μεγαλύτερα ἦταν αὐτὸ τῆς Χίου, τῆς Σάμου καὶ τῆς Σπιναλόγκας στὴν Κρήτη (Zambaco, 1891· Ευαγγέλου, 1948· Grivel, 1998).

Λεπροκομεῖο Χίου. Ἦταν ἓνα ἀπὸ τὰ μακροβιότερα λεπροκομεία τοῦ ἐλληνικοῦ κράτους με σχεδὸν 580 χρόνια συνεχούς λειτουργίας. Ἰδρύθηκε τὸ 1378, ὅπως ἀναφέρεται καὶ στὴν πύλη εἰσόδου τοῦ ἰδρύματος, στὴν περιοχὴ Σήφι, ἀπὸ μοναχούς τοῦ Τάγματος τῶν Ἰουστίνων με τὴν ὀνομασία Ἁγία Ὑπακοή, λόγῳ τῆς ὁμώνυμης βυζαντινῆς ἐκκλησίας που προϋπήρχε. Ἡ λέπρα ἔχει μιὰ συνεχὴ παρουσία στὸ νησί ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα λόγῳ τῆς κομβικῆς τοῦ θέσης στὶς θαλάσσιες ἐμπορικὲς συγκοινωνίες καὶ πιθανότατα διαδόθηκε ἀπὸ Σύριους καὶ Φοίνικες ἢ τους δούλους που μετέφεραν οἱ Χιώτες ἀπὸ τὴ Δήλο στὸ νησί, τὸ 1001 π.Χ. (Ευαγγέλου, 1948· Grivel, 1998). Πρὶν τὴν ἐπανάσταση, τὸ λεπροκομεῖο εἶχε 30 οἰκίσκους με τὴ δυνατότητα φιλοξενίας 150

ασθενών. Το Μάρτιο του 1822, με τη σφαγή της Χίου από τους Τούρκους, οι τρόφιμοι σφαγιάστηκαν όλοι πλην από τον εφημέριο και από πέντε που διεσώθησαν και το λεπροκομείο πυρπολήθηκε. Επαναλειτούργησε το 1831 και το 1847 δέχεται ασθενείς ανεξαρτήτως φύλου, εντοπιότητας ή διαμονής ενώ καταστρέφεται εκ νέου από το σεισμό της 22ας Μαρτίου του 1881. Η δομική του κατάσταση το 1905 είναι τραγική, ενώ διαμένουν σε αυτό 40 ασθενείς. Ανακαινίστηκε και επαναλειτούργησε πλήρως το 1909 με στεγασμένο αύλιο χώρο, μαγειρεία, τουαλέτες, λουτήρες με χρήση ζεστού νερού, φαρμακείο και ιατρείο. Το 1933, μετά από δωρεές, το λεπροκομείο αποκτά εστιατόριο, αποθήκη και πλυντήριο. Οι νοσηλευθέντες ασθενείς στο διάστημα 1874 από όπου υπάρχει το πλήρες αρχείο, μέχρι το 1947 ήταν 228 άτομα εκ των οποίων 152 ήταν άνδρες και 76 γυναίκες. Το 1959 το λεπροκομείο διέκοψε τη λειτουργία του και οι 8 εναπομείναντες ασθενείς μεταφέρθηκαν στο νοσοκομείο Λοιμωδών Αγία Βαρβάρα στην Αθήνα για αποθεραπεία (Zambaco, 1891· Ευαγγέλου, 1948· Grivel, 1998).

Λεπροκομείο Σάμου. Το λεπροκομείο της Σάμου « Άγιοι Ανάργυροι» ιδρύθηκε με το νόμο 394/10.9.1886 « *περί συστάσεως λεπροκομείων*» της Σαμιακής Πολιτείας, αποπερατώθηκε το 1890 και εγκαινιάστηκε στις 12 Ιουνίου 1896. (Grivel, 1998) Είχε 27 θαλάμους και οι νοσηλευόμενοι ήταν το 1897 36 άτομα, το 1931 80, το 1933 78 και το 1958 ήταν 58. Ηλεκτροφωτίστηκε το 1951 ενώ από το 1948 διέθετε μικροσκόπιο, ακτινολογικό μηχάνημα και πλυντήριο (Νικολαΐδης, 2009). Μια σειρά διαταγμάτων όριζαν την λειτουργία του ενώ το 1917, μετά την ένωση της Σάμου με την Ελλάδα, με διάταγμα του βασιλέως Αλεξάνδρου ορίζονται οι διαδικασίες εισαγωγής « *περί της εισαγωγής των λωβιώντων εις το λωβοκομείον Σάμου*» (ΦΕΚ 237, 21.10.1917). Το λεπροκομείο βρίσκονταν στο Νέο Καρλόβασι στη θέση Παναγίτσα. Μια επιστολή του αστυνομικού διοικητή προς το νομίατρο Σάμου στις 26 Νοεμβρίου 1931 αποκαλύπτει πώς οι ατίθασοι και δύστροποι ασθενείς μεταφέρονταν από το λεπροκομείο της Σάμου στη Σπιναλόγκα (ΓΑΚ, 1931). Από το 1896 μέχρι το 1947 το λεπροκομείο νοσήλευσε 295 ασθενείς, 176 άνδρες και 119 γυναίκες. Το ίδρυμα είχε μια συνεχή λειτουργία μέχρι το 1966 οπότε και καταργήθηκε οριστικά ενώ οι 10 εναπομείναντες ασθενείς μεταφέρθηκαν στο νοσοκομείο Λοιμωδών Αθηνών (Ευαγγέλου, 1948· Νικολαΐδης, 2009).

Το λεπροκομείο του Αγίου Όρους στη μονή Ιβήρων. Εκατό μέτρα δυτικά από τη μονή Ιβήρων υπήρχε λεπροκομείο το οποίο και λειτουργούσε τουλάχιστον από το 1617,

περίοδο κατασκευής του υδραγωγείου της μονής όπως αναφέρεται από τον ιερομόναχο Ιερεμία Ιβηρίτη *...Τὸ ἔφεραν ἕως τοῦ παλαιοῦ νεροῦ τὴν καμάραν τῶν λωβῶν εἰς τὰς τέσσαρας τοῦ Ὀκτωβρίου...* (Γεδεών, 1885 σελ. 176). Το λεπροκομείο λειτουργούσε μέχρι τα μέσα του 19^{ου} αιώνα οπότε και μετατράπηκε σε πτωχοκομείο και το λεπροκομείο μεταφέρθηκε σε οικοδόμημα 500 μέτρα νοτιοδυτικά της μονής, πάνω σε λοφίσκο και απείχε δέκα λεπτά με τα πόδια, ενώ ήταν υπό την προστασία των Αγίων Αναργύρων. Το κτήριο ήταν διώροφο και εκεί διέμενε το προσωπικό που φρόντιζε τους λεπρούς και ο γιατρός ενώ υπήρχε ο ναός των Αγίων Αναργύρων. Οι ασθενείς έμεναν σε μικρούς οικίσκους (Zambaco, 1891). Ο μέσος αριθμός που φιλοξενούνταν ήταν 10 άτομα οι οποίοι όμως δεν ήταν όλοι μοναχοί, αλλά ήταν και λαϊκοί από όλη την Ελλάδα. Προέρχονταν από την Ιερισσό, την Πελοπόννησο, το Βόλο, τη Μυτιλήνη, την Θάσο, την Κάλυμνο κ.λπ. Ο μέγιστος αριθμός ήταν 20 και ο ελάχιστος οκτώ. Οι συνθήκες διαβίωσης χαρακτηρίζονταν τραγικές λόγω της έλλειψης καθαριότητας του σώματος, την ρακένδυτη αμφίεση και την ελλιπή διατροφή ή οποία αποτελούνταν από λαχανικά και αλίπαστα ψάρια, ελαιόλαδο, οστρακοειδή και μαλάκια. Οι συνθήκες υγιεινής χαρακτηρίζονταν αξιοθρήνητες και αδύνατη η οποιαδήποτε προσπάθεια ανακουφιστικής θεραπείας. Η ιδιαιτερότητα του λεπροκομείου της μονής Ιβήρων έγκειται στο γεγονός ότι οι λεπροί δεν ζουν απομονωμένοι και αποκλεισμένοι από τη μοναστική κοινότητα αλλά συνεχώς συναναστρέφονται με άλλους πατέρες και τρώνε από κοινού ή φορούν τα ίδια ενδύματα χωρίς να μεταδοθεί ποτέ η ασθένεια (Zambaco, 1891, Davidson, 1900). Οι ιερείς και οι φροντιστές των λεπρών μένουν από κοινού και μάλιστα για διαστήματα δεκαπέντε έως τριάντα χρόνων και δεν αναφέρεται μετάδοση μεταξύ τους ενώ οι γιατροί της μονής πιστεύουν στην κληρονομική μετάδοση της νόσου (Zambaco, 1891). Η λειτουργία του λεπροκομείου φαίνεται να ήταν συνεχής μέχρι τις 2.4.1949 οπότε ο χώρος μετατράπηκε σε γηροκομείο και το λεπροκομείο έπαψε οριστικά την λειτουργία του (Zambaco, 1891, Κοπανάρης, 1933).

Η λέπρα στη ελληνική ιατρική γραμματεία. Στην ιατρική βιβλιογραφία η νόσος απαντάται με διαφορετικές ορολογίες όπως ελεφαντίασις, σατυρίασις, κακοχημία, λώβη κ.λπ. (Ευτυχιάδης, 1983). Στα ιατρικά συγγράμματα της εποχής η νόσος περιγράφεται με τα μελανότερα χρώματα *«...Ἡ κατάστασις τῶν ἀθλίων ἐκείνων ὅσοι πάσχουν ἀπὸ τὴν τρομερᾶν ταύτην νόσον, γνωστὴ εἰς τὰ νήσους τοῦ Αἰγαίου πελάγους μὲ τὸ ὄνομα λώβα κινεῖ πάντα εὐαίσθητον εἷς οἶκτον.Μερικοὶ ἀπὸ τοὺς ἀρχαίους ἰατροὺς τὴν ὀνόμασαν*

λεοντίασιν διὰ τὴν ὑποτιθέμενη ὁμοιότητα μὲ τὸν λέοντα εἰς τὸ ἐξηγηριζόμενον βλέμμα, ρυτιδωμένον πρόσωπο, συνηρεφὴ ὄφρυδια καὶ στρογγύλους ὀφθαλμούς τοῦ λωβοῦ. Ἄπο τοὺς αὐρωπαίους ὀνομάσθη ἑλεφαντίασις τῶν Γραικῶν διὰ τὴν τραχύτητα τοῦ δέρματος ἐξομοιωμένου μὲ τὸ τοῦ ἑλέφαντος...ἢ ἀκρωτηρίασις καὶ διαφθορὰ τῶν δακτύλων καὶ τῆς ρινός, ἀποτελέσματα θλιβερά της ἴδιας νόσου, δικαίωνουν τὴν ἐπωνυμίαν λώβα...» (Αποθήκη, 1840, σελ. 58). Ο Ορειβάσιος πιστεύει ὅτι ἡ νόσος οφείλεται σε ὑπάρξη μελαγχολικοῦ αἵματος καὶ θεωρεῖ ὅτι ἡ ἀνδρική ὁρμόνη φέρει τὴν κύρια εὐθύνη γιὰ τὴν ἐκδήλωση τῆς νόσου, ἀφοῦ οἱ γυναῖκες καὶ οἱ εὐνούχοι προσβάλλονται λιγότερο (Ορειβάσιος, 1931). Ο Αέτιος τῆς Ἄμιδας υποστηρίζει τὴν αἰτιολογία τοῦ νοσήματος στους παχεῖς χυμούς τοῦ σώματος «...ἀγαθὸν δὲ καπὶ τῶν ἑλεφαντιώντων φάρμακον, οὗ μόνον τὸ γενναίως διαφορεῖν τοὺς λεπτοὺς χυμούς ἀλλὰ τῷ λεπτύνειν καὶ τέμνειν ἰσχυρῶς τοὺς παχεῖς, οἷοι πὲρ εἰσὶν οἱ καὶ τοῦτο τὸ νόσημα γεννῶντες...» (Aetii, 1935, I. 17). Ο Γρηγόριος Νύσσης ἀποδίδει τὸ νόσημα σε σηπτικό μικροβιακὸ παράγοντα καὶ αἰτιολογεῖ τὴ νόσο «...σηπεδονώδης χυμὸς ἐγκατεσπάρη τῷ αἵματι...» (Γρηγόριος, 1863) Ο Αλέξανδρος τῶν Τράλλεων θεωρεῖ τὴ νόσο ἀποτέλεσμα τῶν «καχεκτικῶν καὶ ἐμπεμπηγόντων χυμῶν» (Ευτυχιάδης, 1983) ἐνῶ ὁ Μελέτιος υποστηρίζει ὅτι ὁ πλεονασμὸς τῆς μέλανας χολῆς προκαλεῖ τὴ νόσο «...πλημμυροῦσης ἐν τῷ σώματι τῆ ὑμετέρῳ (μελαίνης χολῆς) ἑλεφαντιάσεις καὶ λέπρα γίνονται...» (Μελέτιος, 1863). Ο Θεοφάνης Νόννος θεωρεῖ ὅτι «...ἡ λέπρα γίνεται ἐπὶ χυμῷ διαβρωτικῷ, ὅθεν καὶ λεπίδες ἀποπίπτουσιν ἐκ τῆς ἐπιφανείας τοῦ δέρματος...» (Νόννος, 1794)

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΕΜΠΤΟ - Η ΛΕΠΡΑ ΣΤΗΝ ΚΡΗΤΗ

Κοινωνικό πλαίσιο. Η λέπρα απαντάται στην Κρήτη από αρχαιοτάτων χρόνων (Ζέυφαρτ, 1933). Εικάζεται ότι η νόσος ενδήμησε λόγω της εμπορικής συναναστροφής των Κρητών με τους Φοίνικες και τους Αιγυπτίους, λαοί στους οποίους η λέπρα είχε λάβει πανδημικές διαστάσεις (Zambaco, 1891 · Καταπότης, 1933). Στην Κρήτη η ασθένεια της λέπρας είναι γνωστή και με τις ονομασίες: λούβα, λώβα ή μεσκηνιά και οι λεπροί αποκαλούνται λουβιάρηδες, κομμένοι ή μεσκίνηδες (Φραγκάκη, 1978 · Παπαδάκης, 2011). Η λέξη μεσκίνης προέρχεται από την τουρκική *miskin* που σημαίνει ελεεινός, άθλιος, κακορίζικος και κατ' επέκταση λεπρός (Σταυρινίδης, 1956). Το προσωνύμιο μεσκίνης είναι κοινό σε όλη την Κρήτη πλὴν των Χανίων όπου οι λεπροί στα Χανιά ονομάζονταν κομμένοι, πιθανότατα λόγω των ακρωτηριασμών που προκαλούσε η νόσος ή λόγω του περιορισμού και της κοινωνικής αποκοπής από τον υγιή πληθυσμό. Η λέξη μεσκίνης έχει ακόμα ευρύτατη χρήση στο κρητικό λεξιλόγιο, με υποτιμητική όμως έννοια, και αναφέρεται σε δύστροπα ή κακότεροπα άτομα που ζουν αποκομμένοι από το κοινωνικό σύνολο χωρίς ιδιαίτερες συναναστροφές (Παπαδάκης, 2011).

Δημώδεις πρακτικές. Η λέπρα στην Κρήτη κατείχε τη δεύτερη θέση στην πυραμίδα των ασθενειών με πρώτη την πανώλη που αποτελούσε μια από τις κύριες ασθένειες αποδεκατισμού του πληθυσμού (Σταυρακάκης, 2007). Η λέπρα αποτελούσε μεγάλη κατάρα και όταν ήθελαν να καταραστούν κάποιον έλεγαν «...Ο Θεός κι η γής να μου τ'αξώσει και να σε δώ μεσκίνη...» ή «...απ'αγαπήσει κι αρνηθεί, Θέ μου το δίχως άλλο, να τονέ δω στη μεσκηνιά, πούναι καημός μεγάλος ...» (Λιουδάκη, 1933, σελ. 143) Πίστευαν ότι η λέπρα δημιουργούνταν όταν «..έβραζε το αίμα του ανθρώπου...» θέλοντας να δείξουν ότι η μεγάλη στεναχώρια αποτελούσε ένα από τους προδιαθεσιακούς και εκλυτικούς παράγοντες εμφάνισης. Η φράση χρησιμοποιείται ακόμη και σήμερα ...να κόψει θέλει το αίμα μου... ή ...ετσά που σε γροικώ θα κόψει το αίμα μου... εννοώντας τη μεγάλη στεναχώρια (Φραγκάκη, 1978, σελ. 144· Σταματάκης, 2010). Ο δεύτερος εκλυτικός παράγοντας πίστευαν ότι ήταν το νερό που προκαλούσε λέπρα, γιαυτό και ενοχοποιήθηκε στο χωριό Παρανύφοι, θεωρώντας ότι στην κακή του ποιότητα οφείλονταν τα πολλά κρούσματα που παρουσιάζονταν (Φραγκάκη, 1978). Προφορικές διηγήσεις αναφέρουν ότι «...εμεσκηνούσανε γιατί ήφταιγε το νερό και σ'

άλλα χωριά επιστεύανε πως ήφταιγε το ψάρι...» (Σταματάκης, 2010, σελ. 38). Η κατανάλωση του ψαριού θεωρούνταν επίσης ένας προδιαθεσικός παράγοντας εμφάνισης της λέπρας. Ενοχοποιούνταν ακόμη και η κατανάλωση παλιού λαδιού, ευρέως διαδεδομένη αντίληψη στην περιοχή της Ιεράπετρας. Επίσης πίστευαν ότι αυτός που θα σκοτώσει χελιδόνι γίνεται λεπρός ενώ θεωρούσαν ότι η νόσος μεταδίδεται και με τα λερωμένα ρούχα του λεπρού «...*φάε, πχιέ με το λουβιάρη, μα τα ρούχα ντου μη βάλεις...*» (Φραγκάκη, 1978, σελ. 145). Όποιος αρρώσταινε τον θρηνούσαν σαν νεκρό αφού η λέπρα δεν είχε ίαση. Η μόνη θεραπευτική συνταγή «...*η μόνη γιατρικουλιά που μπορεί να γενεί είναι, πριχού ντακέρνει κα κόβγει κιανενούς το αίμα και πριχού παρουσιαστούνε τα πρώτα κακαδάκια, πρέπει να τον εταίσουνε σκύλο. Ο αρρωστάρης πρέπει να φάει το κρέας του σκύλου χωρίς να το κατέχει και χωρίς να το καταλάβει, αλλοιώς η γιατρικουλιά δεν πιάνει. Την εποχή που ήπεσε η μεσκηλιά στο χωριό δεν εδιασφάλαξε ούτε κουλούκι. Όμως πολλοί εφάγανε, λίγοι ήτονε εκείνοι που βρήκανε την υγεία τως...*» (Σταματάκης, 2010, σελ.39).

Κοινωνικός στιγματισμός. Σε περιθωριοποίηση και κοινωνική απομόνωση δεν υποβάλλονταν μόνο οι λεπροί, αλλά και οι οικογένειές τους, ιδιαίτερα στις κλειστές κοινωνίες των πόλεων και των χωριών της Κρήτης, λόγω του κοινωνικού στιγματισμού που ακολουθούσε τη νόσο. Η επικρατούσα αντίληψη περί της κληρονομικότητας οδηγούσε σε κοινωνική απομόνωση όλη την οικογένεια. Πολλά παιδιά των οικογενειών αυτών δεν έκαναν οικογένεια δική τους ή αναγκάστηκαν να αλλάξουν τόπο διαμονής επειδή κάποιος από τους γονείς ή τα αδέρφια τους έπασχαν από λέπρα. Ακόμη και σήμερα υπάρχει αυτή η αντίληψη και πολλές οικογένειες που είχαν λεπρούς στο λεπροκομείο της Σπιναλόγκας αποφεύγουν να το αναφέρουν με το φόβο του κοινωνικού στιγματισμού. Ταυτόχρονα υπάρχει και η αντίθετη όψη, υγιείς άνθρωποι να προσποιούνται ότι είναι λεπροί για να μην αποχωριστούν τα αγαπημένα τους πρόσωπα στους τόπους εγκλεισμού (Παπαδάκης, 2011). Κάποιοι μάλιστα προσπάθησαν να νοσήσουν επινοώντας διάφορες πρακτικές, όπως στο να τοποθετούν σε δικά τους τραύματα οργανικά απόβλητα των λεπρών. Μια από τις σχετικές μαρτυρίες που επιβεβαιώνουν την παραπάνω πρακτική αναφέρεται από τον γιατρό Ζευφάρτ, ο οποίος κατά την επίσκεψή του στο λεπροκομείο της Σπιναλόγκας αναφέρει ότι «...*πάντες οί κάτοικοι τής νήσου είναι λεπροί, πλην τεσσάρων ηλικιωμένων γυναικών, αΐτινες έθελουσίως ήκολούθησαν εις τὸ λεπροκομείον τούς οίκειους τῶν. Έν μέρει αΐται*

παρέμειναν και μετά τὸν θάνατον τῶν συγγενῶν ὡς πλύντριαι ἐν Σπιναλόγκα. Καὶ αἱ τέσσερις ἐξωτερικῶς δὲν παρουσιάζουν συμπτώματα λέπρας...Ὅτε ὁμως αὐτὴ ἤθελε νὰ τὸν συνοδεύσει εἰς τὸ λεπροκομεῖον καὶ νὰ παραμείνει μαζί του, τῆς ἀπηγορεύθει αὐστηρῶς τὸ τοιοῦτον διὰ νὰ τὸ κατορθώσει ὁμως, παρουσία τοῦ ἰατροῦ, ἔκοψεν τὸ χέρι της καὶ εἰς τὴν σχηματισθεῖσα πληγὴν ἔτριψεν πύον καὶ αἷμα ἀπὸ τὰς πληγὰς τοῦ λεπροῦ ἀνδρός της. Τοιουτοτρόπως κατόρθωσε νὰ παραμείνει μὲ τὸν ἄνδρα τῆς εἰς τὴν νεκρὰν πόλιν...» (Ζευφάρτ, 1933, σελ.77).

Τόποι απομάκρυνσης-Λεπροχώρια. Επίσημη γραπτὴ μαρτυρία ἢ αναφορά γιὰ τους λεπρούς δὲν ὑπάρχει , μέχρι τοῦ ἔτους 1717. Οἱ μέχρι τότε αναφορὲς προέρχονται ἀπὸ τους διάφορους περιηγητὲς που ἐπισκέφθηκαν τὸ νησί καὶ ὄχι ἀπὸ κάποιο κυβερνητικὸ ἔγγραφο. Μὲχρι ἐκείνη τὴν περίοδο, σύμφωνα με κυβερνητικὸ Ὀθωμανικὸ ἔγγραφο, οἱ λεπροὶ περιφέρονταν ἐλεύθερα στις πόλεις προκαλώντας τὰ συναισθήματα των υγιῶν πολιτῶν. Τότε λήφθηκε γιὰ πρώτη φορὰ ἀπόφαση γιὰ τὴν απομάκρυνση, τὴ συγκέντρωση καὶ μετοίκισή τους σε συγκεκριμένο χῶρο, ἔξω ἀπὸ τὰ τείχη τῆς πόλης τοῦ Χάνδακα «...*miskin ve cuzam makulesi...*», σε κατάλληλο μέρος «... *munasib mahalle ihrac...*» γιὰ νὰ εἶναι οἱ ἄνθρωποι ἀσφαλῆς ἀπὸ τὴν βλάβη που προκαλοῦν «...*mazarratlarindan ibadullah emin olmak icun...*» (Σταυρινίδης, 1984, Δ,15). Οἱ πόλεις τῆς Κρήτης ἦταν περιτειχισμένες ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῆς Ενετοκρατίας καὶ διατηρήθηκαν ἐπὶ Ὀθωμανῶν. Τὰ τείχη προστάτευαν τὸν πληθυσμὸ τῶν πόλεων ἀπὸ ἐπαναστάσεις καὶ ἐπιδρομὲς. Ἐξω ἀπὸ τὰ τείχη ἦταν τὰ χριστιανικά, μουσουλμανικά καὶ εβραϊκά νεκροταφεία καὶ ὅσοι ἀποκλείονταν ἀπὸ τὴ ζωὴ τῆς πόλης. Με αὐτὴ τὴ διαταγὴ, οἱ μόνου κατοικήσιμοι χῶροι πλησίον καὶ ἐκτὸς των τειχῶν ἦταν οἱ καταυλισμοὶ των λεπρῶν (Παπαδάκης, 2011). Τὸ ἔγγραφο τῆς περισυλλογῆς των λεπρῶν ἐκδόθηκε ἀπὸ τὸ Νομάρχη τοῦ Ηρακλείου (Μεχμέτ Πασά) στις 29 Ἰουλίου 1717, με ἀποδέκτες πρὸς τὸν Δικαστὴ (Καδὴ) καὶ τὸν Διευθυντὴ τῆς Αστυνομίας. Ἡ διαταγὴ ἀναφέρει ἐπὶ λέξει:...ἐπειδὴ οἱ ἔτι καὶ νῦν ἐντὸς τῆς πόλεως καὶ εἰς διάφορα μέρη διαμένοντες λεπροὶ παρακωλύουν καὶ προκαλοῦν διὰ τῆς παρουσίας τῶν τὴν ἀηδίαν τῶν ἄλλων συνδημοτῶν, διὰ τοῦτον δέον νὰ γίνῃ ἐπισταμένη ἔρευνα καὶ ἐπιθεώρησις, καὶ ὅπουδήποτε εὐρίσκονται τοιοῦτοι νὰ περισυλληχθοῦν καὶ ἀποσταλοῦν εἰς ἄλλο κατάλληλο μέρος ἐκτὸς τοῦ φρουρίου. Λόγω τῆς σοβαρότητος τοῦ πράγματος, ἐφιστῶμεν τὴν προσοχὴν ὑμῶν, ὅπως καταβάλῃτε πάσαν φροντίδαν καὶ μὴ παραμείνει οὐδεὶς ἐκ τῶν λεπρῶν τοιούτων ἀπὸ σήμερον καὶ εἰς τὸ ἔξῃς ἐντὸς τῆς πόλεως...νὰ γίνῃ

έπισταμένη έρευνα και περισυλλογή διὰ νὰ μὴν μείνει οὔτε εἷς ἐκ τούτων ἀπὸ σήμερον καὶ στὸ ἐξῆς ἐντὸς τῆς πόλεως, ἅπαντες δὲ νὰ ἀποβληθοῦν ἐκ τοῦ φρουρίου καὶ ἐγκατασταθοῦν εἷς ἄλλον κατάλληλον μέρος τῆς πόλεως... (Σταυρινίδης, 1984, Δ,15). Ἀπὸ τότε και στο εξῆς οι λεπροὶ τῆς Κρήτης ζουν πιά γκετοποιημένοι, ἔξω ἀπὸ τις εισόδους των κρητικῶν πόλεων, ἔχοντας φτιάξει δικούς τους οικισμούς, τα λεπροχώρια ἢ μεσκηγιές. «...ἀλγεινὴν ἐντύπωσιν αἰσθάνεται πᾶς ξένος, ἅμα ἐξερχόμενος τῶν πυλῶν τῶν Κρητικῶν πόλεων ἐπὶ τῇ θεᾷ τῶν πρὸ ἐκάστης τούτων ἐπαιτούντων φρικωδῶς ἠκρωτηριασμένων καὶ τερατωδῶς παραμορφωμένων λωβῶν...» (Χατζηδάκης, 1969, σελ.19). Ἔχουν ἀρχηγό, τον ντεντέ, τίτλος που ἀπονέμεται στα τάγματα των δερβίσιδων (Βαρούχα, 2003). Παρὰ ὅμως τις ἀπαγορεύσεις εκτιμάται ὅτι μόνο οι μισοὶ ἀπο τους πάσχοντες ἔμεναν ἐκεῖ, ἐνῶ οι υπόλοιποι ἦταν στα χωριά τους (Zambaco, 1891 · Grivel, 1998). Οι κάτοικοι αὐτῶν των οικισμῶν ἀνέρχονταν το πρῶτο μισό του 1800 σε 578 κατοίκους ἐκ των οποίων 378 στο Λασίθι (Ιεράπετρα- Κριτσά- Ρίζα), 42 ἔμεναν στα Χανιά, 64 στο Ν. Ρεθύμνου καὶ 175 στο Ν. Ηρακλείου (Ευαγγέλου, 1948). Αὐτὸς ο ἀριθμὸς φαίνεται να εἶναι ἀληθῆς ἀφοῦ η νέα ἀπογραφή του 1891 ο πληθυσμὸς των λεπρῶν στο νησί κυμαίνεται περί τις 2000 (Zambaco, 1891).

Το λεπροχῶρι των Χανίων (Τα κομμεναριά). Σε μικρὴ ἀπόσταση ἔξω ἀπὸ τα τεῖχη τῆς πόλης, δυτικά ἀπὸ την Κισαμίτικη Πόρτα, στην περιοχή που ονομάζεται Βαρούσι, βρισκόταν τα κομμεναριά, ο οικισμὸς των λεπρῶν «...οὐχ ἦττον πρὸς τὸ δυτικὸ μέρος τῆς πόλεως καὶ παρὰ τὸ Βαρούσι, ἢ ὑπαρξίς τοῦ συνοικισμοῦ τῶν λεπρῶν...ἡ θεᾷ τῶν λεπρῶν τῶν ὁποίων τὰς σάρκας ἔχει κατασπαράξει ἢ βροτολοιγὸς αὕτη νόσος, προκαλεῖ τὸν οἶκρον καὶ τὴν φρίκην...» (Φουρναράκης, 1928, σελ. 11). Στον οικισμό κατοικοῦσε μόνο ἓνας υγιῆς μουσουλμάνος ἐνῶ οι υπόλοιποι κάτοικοι ἦταν λεπροὶ – κομμένοι, ὅπως ἀποκαλοῦνται οι λεπροὶ στα Χανιά (Παπαδάκης 2011). Η θέση του οικισμοῦ των λεπρῶν δεν ἦταν πάντα σε αὐτὸ το σημεῖο. Πρὶν το Βαρούσι οι λεπροὶ των Χανίων διέμεναν κοντὰ στο μυχὸ του κόλπου τῆς Σούδας (Sonini, 1801). Λόγω ὅμως τῆς συχνῆς καὶ ἐντονης παρουσίας του Αἰγυπτιακοῦ στόλου στο λιμάνι τῆς Σούδας την περίοδο 1830-1840, ἀποφασίστηκε για την προστασία του στόλου η ἀπομάκρυνση του χωριού των λεπρῶν καὶ η μετεγκατάστασή του στο Βαρούσι (Παπαδάκης, 2011). Η περιγραφή του Sonini για το χωριὸ των λεπρῶν στη Σούδα εἶναι χαρακτηριστικὴ «...καθὼς πλησίαζα πρὸς τὴν πόλη ἓνα θέαμα ἀποκρουστικὸ ἦρθε νὰ μεταβάλλει ξαφνικὰ ὅλα τὰ εὐχάριστα συναισθήματα ποὺ εἶχαν γεννηθεῖ μέσα μου ἀπὸ τις γύρω γελαστὲς

εικόνες, τις οποίες είχα απολάσει έως τώρα. Σφίγγεται η καρδιά του ανθρώπου και αίσθάνεται μία τρομερή συγκίνηση, βλέποντας στην άκρη του δρόμου μία σειρά από καλύβες. Είναι τα άστυλα των ανδρών και των γυναικών εκείνων, που κατασπαράσσει ή φοβερή μολυσματική ασθένεια του δέρματος, αυτή που ρημάζει ακόμη μερικές περιοχές της Ανατολής...Ζοΰν εκεί από την παραγωγή ενός μικρού κήπου που είναι δίπλα στην καλύβα τους, από τα πουλερικά που διατρέφουν και από την έλεημοσύνη των διαβατών...Η παρουσία τους προξενεί μεγάλη αηδία στον άνθρωπο. Τα πρόσωπα και τα κορμιά τους είναι έξογκωμένα από τις κοκκινισμένες και λεπιδώδεις κηλίδες και καταφαγωμένα από τις φλύκταινες, έχουν μία αποτροπιαστική θέα...» (Sonini, 1801,σελ.376). Αναφορικά με το λεπροχώρι που δημιουργήθηκε στο Βαρούσι οι περιγραφές είναι περισσότερες, μιας και ήταν και το τελευταίο χωριό των λεπρών πριν από την απομάκρυνσή τους στο λεπροκομείο της Σπιναλόγκας. Η περιηγητής Mary Walker περιγράφει και μεταφέρει μια χαρακτηριστική εικόνα από την καθημερινότητά τους «...μιά δεύτερη ματιά αποκαλύπτει τη θλιβερή όψη του τόπου, όπου κατοικεί η δυστυχία. Βασανισμένα όντα, που παρά τη μεγάλη ζεστή, είναι τυλιγμένα με χονδρούς μανδύες από τραχύ μαλλί, με τις κουκούλες τραβηγμένες χαμηλά στο πρόσωπο, σέρνουν τα αδύναμα άκρα τους ή κάθονται ζαρωμένοι σε μία ψάθα ή στη σκόνη ζητιανεύοντας άοριστα...Όλοι εδώ είναι καταδικασμένοι σε άργη και αποκρουστική φθορά. Το δέρμα χάνει το φυσικό του χρώμα και αποκτά μία πελιδνή απόχρωση. Τα δάχτυλα, τα χέρια, τα χαρακτηριστικά του προσώπου σταδιακά εξαφανίζονται διαβρωμένα από τη λέπρα. Και στο τελευταίο θλιβερό στάδιο γίνεται ένα όν, που πλέον δεν έχει ανθρώπινη μορφή και κρύβεται από όλα τα βλέματα καλυμένο από το μανδύα και την κουκούλα. Στο κέντρο αυτού του άθλιου χωριού υπάρχει ένα πηγάδι που χρησιμοποιείται από τους λεπρούς. Έδω αφήνουν και οι φίλοι τις προσφορές τους, αδυνατώντας να τις δώσουν με άλλο τρόπο...» (Εκκεκάκης, 2005,σελ.17). Οι καλύβες των λεπρών ήταν μικρού μεγέθους με καλαμοσκεπή και το πάτωμα από χώμα. Την άνοιξη του 1888 στο Βαρούσι έμεναν 54 λεπροί εκ των οποίων οι δέκα ήταν μουσουλμάνοι. Όλοι έπασχαν από την λεπρωματώδη μορφή και αναφέρεται ότι ο ντεντές ήταν ένας ρωμαλέος σαραντατριάχρονος άνδρας. Αναφέρεται επίσης ότι την περίοδο εκείνη υπήρχε και παντοπωλείο, σε μια απόσταση 20 μέτρων από το χωριό, για να προμηθεύει τα αναγκαία ο ιδιοκτήτης του οποίου δεν ήταν λεπρός. Επίσης υπήρχε συναναστροφή με τους υγιείς αφού από εκεί ψώνιζαν και οι ταξιδιώτες, χωρίς να ενοχλούνται από την παρουσία των λεπρών, κατάσταση που

υποδηλώνει ότι οι αυστηροί περιοριστικοί όροι είχαν ατονήσει. Οι συνθήκες της διαβίωσής τους παραμένουν άθλιες, λίγο καιρό πριν μεταφερθούν στην Σπιναλόγκα. Κάθονται κατάχαμα στα πλαϊνά του κεντρικού δρόμου, δεν προστατεύονται από τις καιρικές συνθήκες, υπάρχει παντελής έλλειψη καθαριότητας ενώ γίνεται μεία για την κακή διατροφή τους η οποία αποτελείται από παστό ψάρι χειρίστης ποιότητας, κακής ποιότητας ελαιόλαδο και από ξερόψωμο το οποίο προσφέρουν οι αρχές (Zambaco, 1891).

Το λεπροχώρι του Ρεθύμνου. Ο τόπος απομόνωσης των λεπρών του Ρεθύμνου ονομαζόταν μεσκηινιά και έτσι αποτυπωνόταν και στους σχετικούς χάρτες της εποχής (Παπαδάκης, 2011). Βρισκόταν πάνω στο λόφο του Τιμίου Σταυρού, στη βόρεια πλευρά του και οι σπηλιές που υπήρχαν στην περιοχή μετατράπηκαν αρχικά σε κατοικίες, αργότερα χτίσθηκαν κάποιες πρόχειρες κατασκευές που χρησίμευαν για καταλύματα και δύο σπηλαιώδεις ναοί για τις λατρευτικές ανάγκες, ο ναός της Αγίας Άννας και του Αγίου Αντωνίου. Ο όρος μεσκηινιά χρησιμοποιείται ακόμα και σήμερα για την συγκεκριμένη περιοχή (Βαρούχα, 2003). Η τοποθεσία της μεσκηινιάς είναι έξω από την πόλη του Ρεθύμνου, έξω από τα τείχη, στη δυτική πλευρά της πόλης απέναντι από τους Οθωμανικούς στρατώνες και τη δυτική πύλη, τη Μαρμαρόπορτα. Ο χώρος περικλείεται σχεδόν από νεκροταφεία, αφού στην κάτω μεριά του οικισμού αυτού ήταν το χριστιανικό νεκροταφείο, ανατολικότερα το Τούρκικο και βορειοδυτικά το Εβραϊκό. Μπροστά από τη μεσκηινιά περνούσε ο δρόμος που οδηγούσε στην πόλη ενώ υπήρχε και μια δημόσια κρήνη, η Μεσκινόβρυση «...πρός Δυσμᾶς καὶ ὑπεράνω του ποταμοῦ Τσάνα εἶναι ἡ συνοικία Μεσκηινιά (Λωβοχώρι), μὲ ναὸν τῆς Ζωοδόχου πηγῆς ἐν μέσῳ ἄλλοτε ἀμπέλων, ὅθεν ἔλαβε τὴν ἐπίκλησιν Μεσαμπελίτισα, εἶναι δὲ τὸ νεκροταφεῖον τῶν Ὀρθοδόξων Χριστιανῶν. Πὰρ' αὐτὴν δὲ κεῖνται τὰ νεκροταφεῖα τῶν Δυτικῶν καὶ τῶν Ἑβραίων...» (Λαμπρινάκης, 1890, σελ. 76). Ο συμβολισμός της διαμονής των λεπρών πέριξ των νεκροταφείων και έξω από τις πόλεις εικάζεται ότι συνάδει με τον κοινωνικό και με τον εν ζωή θάνατο των λεπρών καθώς και με τον αποκλεισμό τους από κάθε κοινωνική και δικαιοπρακτική δραστηριότητα (Βαρούχα, 2003). Κυβερνητικές πηγές της περιόδου της Οθωμανοκρατίας καταγράφουν την ταυτόχρονη διαβίωση λεπρών και υγιών κατοίκων στην περιοχή της μεσκηινιάς. Αυτό προκύπτει από έγγραφο της περιόδου 13/6/έως 12/7/1871 όπου οι αρχές διανέμουν ψωμί στους φτωχούς και τους λεπρούς (Γ.Α.Κ. ν. Ρεθύμνης, 169/2). Η συνύπαρξη υγιών και λεπρών οδηγεί στο συμπέρασμα ότι η περιοχή

της μεσσηνιακής αποτελούσε εστία παραβατικότητας αφού διέμεναν όσοι δεν εναρμονίζονταν με το κλίμα και τις συνθήκες ζωής της πόλης με αποτέλεσμα να μένουν έξω από αυτήν. Η παραβατική αυτή κοινότητα δεν αποτελείται μόνο από λεπρούς, αλλά από ενδεείς, άστεγους αφρικανούς κ.λπ. Αυτό αποδεικνύεται και από την καταγραφή των κατοίκων, στην οποία κατά το έτος 1877 κατοικούσαν 48 χριστιανοί και τρεις μουσουλμάνοι, σύνολο 51 άτομα ενώ τέσσερα χρόνια αργότερα, το 1881 απογράφονται 55 χριστιανοί και 32 μουσουλμάνοι, σύνολο 87 (Βαρούχα, 2003). Η αύξηση αυτή δεν οφείλεται σε κάποια επιδημία λέπρας, αφού κάτι τέτοιο δεν αναφέρεται στις πηγές, ούτε σε μετεγκατάσταση λεπρών από άλλη περιοχή, αφού απαγορεύεται αυστηρά η μετακίνησή τους. Οφείλεται στην εγκατάσταση βορειοαφρικανών Χαλικούτηδων, πάμφτωχων οι οποίοι το έτος 1881 είναι 29 άτομα (Παπαδάκης, 2011). Η εικόνα της μεσσηνιακής του Ρεθύμνου μέσα από τις διηγήσεις των περιηγητών της Κρήτης, σκιαγραφείται με τα μελανότερα χρώματα «...Τὸ τουρκικὸ νεκροταφεῖο βρίσκεται νότια τῆς πόλης, ἀκριβῶς ἔξω ἀπὸ τὴν πύλη...Πιὸ θλιβερὸ καὶ ἀπὸ τὸ νεκροταφεῖο εἶναι τὸ χωριό, πὺν βρίσκεται ἐκεῖ κοντά, πάνω σὲ ἕνα βράχο, ἀντικρυστὰ στὴ θάλασσα. Στὸ χωριὸ αὐτὸ εἶναι περιορισμένοι γιὰ ὅλη τους τὴ ζωὴ οἱ λεπροί, ἄνδρες καὶ γυναῖκες, γέροι καὶ νέοι, ὅλοι μαζί, ἐλεύθεροι νὰ διαιωνίζουσι τὴν ἐπαχθὴ ἀσθένεια μὲ τοὺς γόνους τῆς ἐπαχθοῦς μίξης. Ἡ κυβέρνησις δὲν φροντίζει γιὰ τίποτε ἄλλο, ἀπὸ τὸ νὰ στείλει σ'αὐτὴ τὴν ἀποθήκη κουφαριῶν ὄσους καινούριους ἀρρώστους ἐντοπίζουσι οἱ γιατροί, ν'ἀπαγορεύει τὴν ἀπομάκρυνση ἀπὸ τὴς ἄθλιες τρῶγλες, πέρα ἀπὸ λίγα βήματα καὶ νὰ προμηθεύει καθημερινὰ ἕνα κιλὸ ψωμί γιὰ τὸν καθ'ἕνα...τὰ φρικτὰ αὐτὰ πλάσματα φτάνουσι συνεχὰ ὡς τὴν ἄκρη τοῦ δρόμου καὶ ζητοῦν ἐλεημοσύνη ἀπὸ τοὺς περαστικούς. Καὶ εἶναι ἀνάγκη τότε νὰ στρέψῃς ἄλλοῦ τὸ βλέμμα καὶ νὰ συνεχίσεις τὸ δρόμο σου, τρέχοντας, ἀλλοίμονο σ'αὐτὸν πὺν θὰ ἀντικρύσει ἕναν κατὰ πρόσωπο, τὸ θέαμα εἶναι ἀρκετὸ νὰ τὸν ἀρρωστήσει γιὰ μίαν βδομάδα...» (Εκκεκάκης, 1996). Μια ακόμη λεπτομερὴς περιγραφή παρουσιάζει ἀνάγλυφα τὴν δεινὴν κατάστασι καὶ τὴν ἐλεεινὴν εἰκόνα πὺν παρουσίαζαν οἱ λεπροί στὴ μεσσηνιακὴν τοῦ Ρεθύμνου «...Στὸν κάμπο συναντήσαμε μίαν ὀμάδα λεπρῶν γιὰ τοὺς ὁποίους ἡ εἴσοδος εἶναι ἀπαγορευμένη στὸ Ρέθυμνο. Μὲ θλιμένο τὸ βλέμμα κάθονταν στὴν ἄκρη τοῦ δρόμου. Καὶ ἐπειδὴ δὲν εἶχαν τὸ θάρρος νὰ πλησιάσουσι τοὺς περαστικούς, τοὺς παρακαλοῦσαν γιὰ βοήθεια μὲ φωνὴν πὺν προκαλοῦσε λύπη...ζοῦν σὲ ἐγκατάλειψη καὶ ταπείνωσι μέσα στὴν πιὸ ἄθλια φτώχεια, ἡθικὴ καὶ ὑλική...» (Εκκεκάκης, 1996,σελ.122). Οἱ λεπροὶ παρέμειναν στο

λεπροχώρι του Ρεθύμνου μέχρι που μεταφέρθηκαν στην Σπιναλόγκα στις 13 Οκτωβρίου του 1904 (Grivel, 1998)

Η μεσκηνιά του Ηρακλείου. Στην ανατολική πλευρά του τείχους του Ηρακλείου υπήρχε η πύλη του Αγίου Γεωργίου ή πύλη του Λαζαρέτου διότι αυτή η πύλη οδηγούσε δια μέσου της κοιλάδας του Μαρουλά στην περιοχή της Τρυπητής και του ρέματος της Χρυσοπηγής στο λαζαρέττο ή λοιμοκαθακτήριο του Αγίου Γεωργίου του ακρωτηρίου ή *Lazaretto de San Zorzi della Punta* που ήταν στην περιοχή Μαντράκι, βορειοδυτικά της Αλικαρνασσού (Σταυρακάκης, 2007) Στην περιοχή της Τρυπητής ήταν ένα νεκροταφείο, λείψανα του οποίου διακρίνονται ακόμη και σήμερα. Μετά το ρέμα της Χρυσοπηγής, και ανατολικά, στην επικλινή πλευρά του ρέματος ήταν η περιοχή του Μαρουλά, περιοχή όπου είχε καταστραφεί ολοκληρωτικά την περίοδο της πολιορκίας του Ηρακλείου από τους Οθωμανούς (Σταυρινίδης, 1956). Μετά από την έκδοση της διαταγής του Μεχμέτ Πασά για την περισυλλογή και απομάκρυνση των λεπρών από την πόλη του Ηρακλείου, θεωρείται πιθανότατα η ίδρυση του λεπροχωρίου ή της μεσκηνιάς του Ηρακλείου στην περιοχή του Μαρουλά, σημερινή Χρυσοπηγή (Σταυρινίδης, 1956 · Μακράκης, 2006 · Παπαδάκης, 2011). Αν και η διαταγή περισυλλογής και απομάκρυνσης των λεπρών το 1717 δεν αναφέρει τον τόπο εγκατάστασής τους, αυτοί μετοίκησαν στον Μαρουλά και από τότε αυτή περιοχή ονομάστηκε Μεσκηνιά (Σταυρινίδης, 1956, Μακράκης, 2006). Οι λεπροί κατοίκησαν σε αυτή την περιοχή, χρησιμοποιώντας ως κατοικίες τις ήδη υπάρχουσες σπηλιές ή δημιούργησαν νέες δίχωρες, ή διέμεναν σε κελιά τα οποία είχαν φτιάξει οι Οθωμανοί κατά την διάρκεια της πολιορκίας της πόλης. (Σταυρινίδης, 1956). Μια μαρτυρία περιηγητή το 1817 επιβεβαιώνει το γεγονός «...Εκεῖ εἶδα γιὰ πρώτη φορά τοὺς λεπρούς πού ζοῦσαν σὲ ἓνα ξεχωριστὸ οἰκισμό, μπροστὰ ἀπὸ τὰ τείχη τοῦ Χάνδακα καὶ τοὺς ἦταν ἀπαγορευμένη ἡ εἴσοδος στὴν πόλη...» (Sieber, 1994,σελ.167). Από το 1717 μέχρι το 1852 καμία επίσημη κυβερνητική αναφορά ή καταγραφή δεν υπάρχει που να αναφέρεται στο λεπροχώρι του Ηρακλείου ούτε και στους λεπρούς, γιαυτό και δεν είναι γνωστό πόσοι λεπροί εγκαταστάθηκαν, πόσοι διέμεναν, αν συμβιούσαν με υγιείς κ.λπ. (Μακράκης, 2006). Η πρώτη επίσημη αναφορά για τους λεπρούς υπάρχει σε ένα ονομαστικό κατάλογο της 9^{ης} Σεπτεμβρίου του 1852 επί γενικού διοικητή Κρήτης Σαλήμ Βακίμ Πασά και διοικητή της πόλης του Ηρακλείου τον Βελιουδίν Πασά. Στον ονομαστικό αυτό κατάλογο αναφέρονται ξεχωριστά οι λεπροί άνδρες και γυναίκες καθώς και οι λεπροί που προέρχονται από τα νησιά Κάσο και Κάρπαθο. Σε όλους αναφέρεται ο τόπος

καταγωγής και στο τέλος του καταλόγου αναφέρεται ότι «...σύμφωνα με τή διαταγή που έκδόθηκε, έπήγαμε στή μεσσηνιά, και άφοϋ συγκεντρώσαμε όλους τους λεπρούς που βρίσκονται έκεϊ τους μετρήσαμε και βρήκαμε ότι άνδρες και γυναίκες, μουσουλμάνοι και χριστιανοί, άνέρχονται σέ 119 άτομα, δηλαδή 18 άνδρες και 14 γυναίκες μουσουλμάνοι, 54 άνδρες και 33 γυναίκες χριστιανοί. Μέσα στα 119 αυτά άτομα βρίσκονται και 9 πρόσωπα , τὰ άποία παρ'όλο που δεν είναι λεπροί, ζοϋνε όμως μαζί μ'αυτούς , γιατί άλλοι είναι τυφλοί, άλλοι σακάτηδες και άλλοι παράλυτοι. Έπειδή όμως ζοϋνε κι αυτοί όπως και οι λεπροί, με τή ζητία, θεωρήσαμε καλό νά συμπεριλάβουμε και αυτούς μέσα στον κατάλογο. Αναφέρουμες ότι έσημειώσαμε τις έπαρχίες και τὰ χωριά άπ'όπου κατάγεται κάθε λεπρός, και παραδώσαμε τον κατάλογο αυτό , άφοϋ τον ύπογράψαμε έμεϊς οι ίδιοι. Για τὸ λόγο αυτό καταγράφησαν τὰ όνόματα τῶν καθως και ὁ τόπος καταγωγής τους ώστε νά σιτισθοϋν. 9 Σεπτεμβρίου 1852. Οι δοϋλοι, Καπετάν Μανωλάκης, Μουσταφά Ντάρας, μέλη τοϋ συμβουλίου...» (Μακράκης, 2006). Η σίτιση που αναφέρεται στον κατάλογο αφορά την ημερήσια χορηγία 1200 γραμμαρίων ψωμιού (Zambaco, 1891). Από την παραπάνω κυβερνητική αναφορά φαίνεται ότι μαζί με τους λεπρούς κατοικούσαν και άτομα τα οποία δεν έπασχαν από την νόσο όπως επίσης διέμεναν και άτομα τα οποία προέρχονταν από μέρη εκτός της Κρήτης. Η συγκατοίκηση υγιών και λεπρών συνεχίστηκε μέχρι την απομάκρυνση των λεπρών από την περιοχή, αφού το 1881 στην περιοχή απογράφονται 794 άτομα (253 χριστιανοί και 541 μουσουλμάνοι) ενώ το 1888 καταγράφονται 130 λεπροί (Zambaco, 1891, Σταυράκης, 1890). Οι στατιστικές των ετών 1852 και 1888 συμφωνούν προς τον αριθμό των λεπρών ο οποίος φαίνεται να είναι αληθής ενώ οι 794 που απογράφονται το 1881 υποδηλούν και την συγκατοίκηση και άλλων ατόμων, με τους λεπρούς της μεσσηνιάς. Εικάζεται ότι αυτά τα επιπλέον υγιή άτομα ήταν βορειοαφρικανοί Χαλικούτες οι οποίοι εγκαταστάθηκαν ως άποικοι στην περιοχή και κατοίκησαν στις σπηλιές που υπήρχαν (Σταυρινίδης, 1957).

Οι λεπροί της μεσσηνιάς του Ηρακλείου μπορεί να ήταν απομονωμένοι από την πόλη, όχι όμως και από τα χωριά ή τις γύρω περιοχές. Μπορούσαν να μετακινούνται και να προβαίνουν σε επαιτεία και έφταναν ακόμη μέχρι και την πύλη του αγίου Γεωργίου. Μια μαρτυρία το 1834 δίδει μια ανάγλυφη εικόνα και τεκμηριώνει την αναψηλάφηση του ιστορικού πλαισίου «...εϋρηκα πολλές σπηλιές στή γύρω περιοχή. Καθως περνούσαμε είδαμε και άλλες σπηλιές στους βράχους. Ένας κακοφτιαγμένος τοίχος

μπροστά από τις περισσότερες σπηλιές τις έκανε κατοικήσιμες. Τις χρησιμοποιούσαν οι λεπροί, τούς οποίους μόνιμα προσβάλλονταν από την άρρώστια της λέπρας, έξετόπιζαν από τα χωριά τους...» (Pashley, 1994,σελ.Α 206). Μια ακόμη μαρτυρία επιβεβαιώνει τα ανωτέρω και πιστοποιεί όχι μόνο την τοποθεσία του λεπροχωρίου αλλά και την επαιτεία έξω από την πύλη «...Μόλις ο διαβάτης περάσει την πύλη του αγίου Γεωργίου θα συναντήσει μία ομάδα δυστυχισμένων υπάρξεων που κείτονται στην άκρη του δρόμου και ζητιανεύουν την έλεημοσύνη των περαστικών. Είναι λεπροί σε διάφορα στάδια της τρομερής αυτής άρρώστιας. Στην απέναντι πλευρά της κοιλάδας βρίσκεται το χωριό τους, ο τόπος που οδηγούνται όλοι οι λεπροί της περιοχής, όταν τούς ανακοινωθεί ότι πάσχουν από τη νόσο, και εκεί περνούν το υπόλοιπό της ζωής τους. Εκείνη τη μέρα βρίσκονταν έντεκα λεπροί στην πύλη του αγίου Γεωργίου και περίμεναν την έλεημοσύνη των περαστικών...» (Spratt, 2007,σελ.74). Η ύδρευση του οικισμού των λεπτρών γινόταν από πηγάδια που υπήρχαν δίπλα απο ρέμα της σημερινής Χρυσοπηγής ενώ μετά το 1890 η ύδρευση γινόταν με κρήνη που έφτιαξαν οι Τούρκοι. Η ταφή των νεκρών λεπτρών γινόταν σε νεκροταφείο το οποίο ήταν στο βορειοανατολικό μέρος του οικισμού τους, κοντά στην σημερινή εκκλησία του αγίου Νεκταρίου, υπολείμματα του οποίου υπήρχαν μέχρι το 1940 (Μακράκης, 2006). Ο χώρος της μεσσηνιακής εγκαταλείφτηκε οριστικά από τους λεπρούς το 1904 και στο χώρο αυτό εγκαταστάθηκαν πρόσφυγες από την Μικρά Ασία.

Το λεπροχώρι της Ιεράπετρας. Εκτός της κωμόπολης της Ιεράπετρας βρίσκονταν το λεπροχώρι που ήταν η περιοχή Πετροκεφάλι (Καταπότης, 1933, Δετοράκης, 1981). Στην απογραφή που διενεργήθηκε στην Κρήτη το 1900 αναφέρεται ως λεπροχώρι με 59 κατοίκους, 34 άνδρες και 25 γυναίκες, όλοι χριστιανοί χωρίς να αναφέρονται καθόλου μουσουλμάνοι (Εφημ. Κρητικής Πολιτείας, 11.3.1904) Η εικόνα που υπάρχει για αυτόν το τόπο παραδίδεται από περιγραφές των περιηγητών της νήσου μέσω των οποίων γίνονται γνωστές κάποιες λεπτομέρειες του τρόπου διαβίωσης των λεπτρών «...ένα μικρό χωριό στα κλίτη των βουνών της βόρειας πλευράς αποτελεί εύχάριστο θέαμα, με τα γοητευτικά κατάλευκα σπιτάκια του να αστράφτουν μέσα σε ένα τοπίο καταπράσινο από πικροδάφνες και λυγαριές, κι αυτή όμως ή χαρά διαλύεται στο άκουσμα ότι το χωριό είναι τόπος έξορίας των δύστυχων λεπτρών...κάθε έπαρχία έχει λίγο ή πολύ κάποιο συγκεκριμένο μέρος για τη διαμονή των λεπτρών από το οποίο δεν επιτρέπεται να μετακινηθούν. Όπως και στα περίχωρα των πόλεων Χανιά, Κάντια και Ρέθυμνο, έτσι και στην Ιεράπετρα βλέπουμε ένα χωριό να κατοικείται αποκλειστικά από τούς άμοιρους

παρίες τῆς Ἱεράπετρας καὶ τῆς Σητείας...» (Μαίλινα, 2008,σελ.394). Ἡ τοποθεσία τοῦ οικισμού τῶν λεπρῶν ἦταν περίπου 1800 μέτρα βόρεια τῆς πόλης τῆς Ἱεράπετρας καὶ ὁ πληθυσμὸς τοὺς το 1865 ἦταν περίπου 100 άτομα. Οἱ συνθήκες τῆς διαβίωσής τοὺς ἦταν ὅμοιες με τῶν λεπρῶν στα ἄλλα μέρη τῆς Κρήτης καὶ οἱ ἀρχές τοὺς χορηγοῦσαν ἡμερησίως μίαν ὀκτάρια ψωμί. Ἡ τεκμηρίωση τῶν παραπάνω προκύπτει ἀπὸ τὴν ἀναφορά περιηγητῆ, σύμφωνα με τὴν ὁποία «...Πάνω σὲ ἓνα ἀπὸ τοὺς χαμηλότερους πρόποδες αὐτῶν τῶν κορυφογραμμῶν, περίπου ἓνα μίλι βόρεια τῆς Ἱεράπετρας βρίσκεται ἓνα μικρὸ χωριὸν...πρόκειται γιὰ μίαν ἀκόμη κοινότητα ρυπαρῶν καὶ μολυσμένων ἀνθρώπων, γιὰ ἓνα χωριὸν λεπρῶν, ἀπόβλητῶν τῆς κοινωνίας. Σχεδὸν 100 δυστυχεῖς εἶναι ὑποχρεωμένοι νὰ ζοῦν ἐδῶ, μακριὰ ἀπὸ τὶς οἰκογένειες καὶ τὰ σπίτια τοὺς γιὰ ὅσο καιρὸ σέρνεται πάνω τοὺς αὐτῆ ἢ βδελυρῆ ἀρρώστια. Ζοῦν ἀβοήθητοι καὶ παραμελημένοι ἀπὸ τοὺς συνανθρώπους τοὺς...αὐτοὶ ποὺ εἶχαν μείνει στὸ χωριὸν, ἐπειδὴ ἦσαν ἀνίκανοι γιὰ τέτοια ἐργασία προκαλοῦσαν τὸν οἶκτο καὶ ἀρρώστειαν τὴν καρδιά καὶ τὰ μάτια ὅσων ἔβλεπαν τὶς πρησμένες, γεμάτες πληγὰς καὶ σημάδια ὄψεις καὶ τὰ παραμορφωμένα μέλη τοὺς, ὅταν σήκωναν ψηλὰ τὰ λεπιασμένα καὶ χωρὶς δάχτυλα κούτσουρα, ποὺ κάποτε ἦταν χέρια, γιὰ νὰ ζητήσουν ἐλεημοσύνη...ἡ τουρκικὴ κυβέρνησις δὲν τοὺς ἀφήνει νὰ παιθάνουν ἀπὸ τὴν πείνα, δίνει μίαν ὀκτάρια ψωμί σὲ κάθε λεπρὸ τῆς μέρας...» (Spratt, 2007,σελ.353). Ὁ οικισμὸς ἐρημώθηκε ἀπὸ τοὺς λεπρούς το 1904 λόγω τῆς μεταφοράς τοὺς στὸ λεπροκομεῖο τῆς Σπιναλόγκας

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΕΚΤΟ - ΑΝΑΓΚΑΙΟΤΗΤΑ ΙΔΡΥΣΗΣ ΛΕΠΡΟΚΟΜΕΙΟΥ

Αίτια απομάκρυνσης λεπρών. Οι συνοικίες και οι τόποι απομάκρυνσης των λεπρών αποτελούσαν εστίες παραβατικότητας καθ' όλη τη διάρκεια της λειτουργίας τους και αυτό οφείλονταν στο ότι αποτελούσαν πόλο έλξης ατόμων που παρέκλιναν από τα κοινωνικά πρότυπα της πόλης. Και αυτό συνέβαινε διότι οι ιδιότυπες αυτές κοινωνίες είχαν χαλαρά ήθη και έλεγχο από τις αρχές, κάτι που έλκυε τους κατοίκους των πόλεων. Τα χαλαρά ήθη που ήταν απόλυτα συνυφασμένα με τους λεπρούς προκαλούσαν τους πολίτες οι οποίοι πήγαιναν στους χώρους αυτούς για σεξουαλική ικανοποίηση χωρίς καμιά προφύλαξη (Zambaco, 1891). Η ηθική συμπεριφορά των λεπρών ήταν απόλυτα συνδεδεμένη με συνθήκες ασυδοσίας καθώς θεωρούνταν άτομα με ιδιαίτερη σεξουαλική ορμή που προέβαιναν σε ερωτικές πράξεις ακόμα και μπροστά στα μάτια των περαστικών. Η μαρτυρία του περιηγητή είναι χαρακτηριστική *«...ή πικρή διάθεσή τους προκαλεί τὸ πάθος τους, ἢ νὰ μιλήσουμε πιὸ σωστὰ τὴν ἀγριότητά τους. Οἱ ἐρωτικές περιπτώξεις τους δὲν ἔχουν καμμιά ἀναστολή. Ξεκομμένοι ἀπὸ τοὺς ἄλλους ἀνθρώπους ἀψηφοῦν κάθε αὐτοσυγκράτηση. Τὸ καταμεσήμερο τοὺς βλέπεις νὰ ἐπιδίδονται στὶς ἐρωτικές ἀπολάυσεις τους καὶ δὲν σταματοῦν νὰ δίνουν ὁ ἕνας στὸν ἄλλο τὰ ἀνατριχιαστικά χάρδια, μέχρι τὴ στιγμή πού καταφαγωμένα ἀπὸ τὴν ἀσθένεια πού τοὺς κυριεύει, πέφτουν τὰ κομμάτια τοὺς διαλυμένα ἀπὸ τὴ μακροχρόνια καὶ πλήρη σήψη...»* (Sonini, 1801,σελ.376). Εκτός από την ηθική έκπτωση, ένας άλλος λόγος που προέβαλε αναγκαίος για τη ρύθμιση του θέματος των λεπρών ήταν η οικιστική ανάπτυξη. Ο πληθυσμός των πόλεων αυξάνονταν και η επέκτασή τους εκτός των τειχών προέβαλε ανάγκη επιτακτική. Και οι οικισμοί των λεπρών που βρίσκονταν στις εισόδους των πόλεων ήταν ανασταλτικός και αποτρεπτικός παράγοντας μιας τέτοιας δραστηριότητας (Βαρούχα, 2003 · Παπαδάκης 2011). Εκτός της επέκτασης των πόλεων, ένας ακόμη λόγος που επέτεινε το πρόβλημα ήταν η παρουσία των ξένων δυνάμεων στο νησί, στα τέλη του 1800. Οι επικεφαλές των στόλων των ξένων δυνάμεων που ναυλοχούσαν στο νησί απαιτούσαν την απομάκρυνση των λεπρών από τα περίχωρα των κρητικών πόλεων αφού γειννιάζαν με τους στρατιωτικούς καταυλισμούς και υπήρχε, σύμφωνα με τις απόψεις της εποχής, άμεσος κίνδυνος μόλυνσης (Μπούρνοβα, 1998). Αυτοί ήταν οι σπουδαιότεροι λόγοι που ώθησαν το νεοσύστατο κράτος της Κρητικής πολιτείας να βρει τρόπους για τη διευθέτηση του θέματος των λεπρών στην Κρήτη.

Προτάσεις για περιστολή των λεπρών.

Έκθεση Σφακιανάκη, Τσουδερού, Βώμ.(1884) Οι αρχές του νησιού , μετά το 1880 άρχισαν να ευαισθητοποιούνται ιδιαίτερα απέναντι στους λεπρούς, και ειδικά στα θέματα που αφορούσαν τη διαβίωσή τους. Η τότε Κρητική εθνοσυνέλευση ενέκρινε το ποσό των 300.000 γροσίων για τη σύσταση λεπροκομείων με σκοπό την περιστολή και την καταστολή της νόσου. Για το λόγο αυτό, ο διοικητής της Κρήτης Ιωάννης Φωτιάδης πασάς, το έτος 1884 ανέθεσε σε τρεις ιατρούς, τον Ιωάννη Σφακιανάκη από το Ηράκλειο, τον Ιωάννη Τσουδερό από το Ρέθυμνο και τον Ε. Βώμ από τα Χανιά να του υποβάλλουν μια εμπειριστατωμένη έκθεση και να γνωμοδοτήσουν περι του καταλληλότερου τρόπου διάθεσης αυτών των χρημάτων για να επιλυθεί δια παντός το ζήτημα της λέπρας στο νησί. Όπως αναφέρει η έκθεση, το ποσό αυτό χορηγήθηκε για το δημόσιο συμφέρον αφ' ενός, και αφετέρου ως πράξη φιλανθρωπίας αφού στα προς σύσταση λεπροκομεία οι ασθενείς θα *...εύρίσκωσιν ανάπαυσιν τινά και περίθαλψιν άνθρωποι ανιάτως πάσχοντες υπό τοῦ δεινοτάτου και είδεχεστάτου τῶν νοσημάτων...* Η διαβίωση των λεπρών με τους υγιείς αποτελούσε ανασταλτικό παράγοντα καταστολής και δυνητικό παράγοντα εξάπλωσης αφού σύμφωνα με την έκθεση *...ὅτι οἱ λεπροὶ διαβιοῦντες μεταξύ ὑμῶν, δύναται νὰ μεταδώσωσιν εἰς ἡμᾶς τὸ νόσημα τῶν και ὅτι ἡ λέπρα μόνον ἢ κυρίως διὰ μεταδόσεως ἐξαπλοῦται και διαωνίζεται...* (Εφ.Κρήτη,1884,σελ.3).Παραθέτουν δε μια σημαντική πληροφορία για τις ενδημικές εστίες της λέπρας, αναφέροντας ότι την περίοδο του 1884 η νόσος ενδημεί στη Νορβηγία, την Ισπανία και τη Νότια Γαλλία, στις χώρες της Βαλτικής, στα παράλια της Μαύρης Θάλασσας, στα Ελληνικά νησιά και ιδιαίτερα στην Κρήτη καθώς και σε χώρες της Αφρικής, Ασίας, Αμερικής και Πολυνησίας. Η μετάδοση της λέπρας σύμφωνα με τους γιατρούς πιστεύεται ότι γίνεται με δύο τρόπους, με μόλυνση ή με κληρονομικότητα. Αναφορικά με την μόλυνση η άποψή τους τεκμηριώνεται από τις βιβλικές καταγραφές και το Μωσαϊκό νόμο, τα μέτρα που λήφθηκαν στα μεσαιωνικά χρόνια στη Δύση έναντι των λεπρών, τη μετάδοση με τις Σταυροφορίες κ.λπ. και παραθέτουν την κοινή αντίληψη που υπάρχει αναφέροντας ότι... *Ἡ διὰ μολυσμοῦ μετάδοσις τῆς λέπρας ἐπιστεῦετο ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων και σήμεραν δε ἀκόμη εἶναι ἐρριζωμένη παρὰ τῶ ἡμετέρω λαῶ τοιαύτη πεποίθησις...* (Εφ.Κρήτη,1884,σελ.3).Εν συνεχείᾳ αναιρούν αυτή την άποψη ισχυριζόμενοι στο γεγονός ότι μαζί με τους λεπρούς μένουν και υγιείς, και παρά την μακροχρόνια συμβίωση και

συναναστροφή, αυτοί δεν μολύνθηκαν. Για περεταίρω τεκμηρίωση επικαλούνται διάφορες μελέτες που έγιναν από το Βασιλικό Ιατρικό Σύλλογο της Βρετανίας... *Ἡ τροπή αὕτη ἐξεδηλώθη πρὸ πάντων διὰ τῆς ἐρεύνης, τὴν ὁποίαν ἐνήργησε διαταγὴ τῆς Κυβερνήσεως ὁ ἐν Ἀγγλίᾳ Βασιλικὸς Σύλλογος τῶν ἰατρῶν. Ἐπιτροπὴ εἰδημονεστάτων ἀνδρῶν, ἐπιφορτισθεῖσα ὑπὸ τοῦ Συλλόγου τούτου νὰ μελετήσῃ τὰ κατὰ τὴν λέπραν, ἀπέστειλεν εἰς πάντα τὰ μέρη τῆς γῆς, ἔνθα, ἡ νόσος ἀπαντᾶται, ἐγκύκλιον δι' ἧς ἀπευθύνετο εἰς τοὺς κατὰ τόπους ἰατροὺς σειρὰ ἐρωτήσεων, ἀναγομένων εἰς τὰ κατὰ τὴν λέπραν. Αἱ πολυάριθμοι δὲ ἀπαντήσεις καὶ πληροφορίες, τὰς ὁποίας οὕτω συνέλεξαν, ἐδημοσιεύθησαν ὑπὸ τῆς Ἀγγλικῆς Κυβερνήσεως ἐν ἔτει 1867 εἰς ἴδιον βιβλίον, περιέχουσαι καὶ τὰ συμπεράσματα, τὰ ὁποῖα μετὰ ἐβριθῆ ἀντιπαραβολὴν καὶ ἐξέλεξιν τῶν διαφόρων παρατηρήσεων καὶ γνωμῶν, ἐξήγαγεν ἡ Ἐπιτροπὴ. Περὶ τοῦ μολυσματικοῦ λοιπὸν τῆς λέπρας ἡ ἐπιτροπὴ ἀποφαίνεται ὡς ἐξῆς: "Ἡ γενικὴ σχεδὸν πεποιθήσις τῶν πλείστων πεπειραμένων ἰατρῶν πάντων μερῶν τῆς γῆς ἀντικεταὶ ὄλων εἰς τὴν δόξαν, ὅτι ἡ λέπρα εἶναι μολυσματικὴ, τουτέστι, ὅτι μεταδίδεται διὰ προσεγγίσεως, ἢ ἐπαφῆς τῶν ἀρρώστων. Τὰ ὀλίγα παραδείγματα, ὅσα προτάθησαν πρὸς ὑποστήριξιν τοῦ ἐναντίου, ἢ στηρίζονται ἐπὶ ἀτελοῦς παρατηρήσεως, ἢ ἀναφέρονται ἄνευ τῶν ἀναγκαίων λεπτομερειῶν, ὥστε δὲν δύνανται νὰ μεταβάλωσι τὸ ἀνωτέρω συμπέρασμα"... Ἀλλὰ τοῦτο τουλάχιστον διατελεῖ ἐκτὸς πάσης ἀμφιβολίας, ὅτι καὶ ἂν ἡ λέπρα ὑποτεθῆ μολυσματικὴ, ἢ μετάδοσίς της γίνεται πολὺ δυσκόλως. Διότι πανταχοῦ παρετηρήθη, ὅτι ἄνθρωποι ὑγιεῖς κατοικοῦντες μεταξύ λεπρῶν καὶ καθ' ἑκάστην μέτ' αὐτῶν συναναστρεφόμενοι μένουσι καὶ μετὰ μακρὰν σειρὰν ἐτῶν ἀπρόσβλητοι ὑπὸ τῆς νόσου. Ὅμοίως παρετηρήθη εἰς πολλὰ λεπροκομεῖα, ὅτι ὑγιεῖς νοσοκόμοι, ἐν αὐτοῖς διαμένοντες καὶ ἐπὶ πολλὰ ἔτη θεραπεύοντες τοὺς λεπρούς ἢ πλύνοντες τὰ ἐνδύματα αὐτῶν διέμεινον ὑγιεῖς. Καὶ τὸ δὴ σπουδαιότατον, σύζυγοι ὑγιεῖς συνεζευγμένοι μετὰ λεπρῶν, καὶ μέτ' αὐτῶν τεκνοποιοῦντες παρεμένουσι μέχρι τέλους ἀβλαβεῖς...(Εφ.Κρήτη,1884,σελ.3). Ακολουθῶς αναφέρεται ἡ ανακάλυψη τοῦ βακίλου τῆς λέπρας ἀπὸ τὸν Νορβηγὸν γιατρόν Hansen καὶ ἂν καὶ ἀναφέρουν ὅτι ἡ μετάδοσις μέσω τῆς μολύνσεως εἶναι σπάνια, ἡ μετάδοσις μέσω τῆς κληρονομικότητος εἶναι ἡ συχνότερη μορφή πολλαπλασιασμοῦ τῆς ἀσθένειας ἐνῶ ἀπορρίπτουν περιβαλλοντικούς ἐπιβαρυντικούς παράγοντες... Ἄλλ' ἂν κατὰ ταῦτα, ἡ λέπρα οὐδόλως ἢ δυσκόλως μεταδίδεται διὰ μολυσμοῦ, κληροδοτεῖται ὅμως ἀπὸ τοῦ γονέως εἰς τὰ τέκνα, ἢ τοὺς ἐγγόνους. Περὶ τούτου συμφωνοῦσι πάντες οἱ ἰατροί. Πολλοὶ μάλιστα δοξάζουσι,*

ὅτι μόνον κατὰ τοῦτον τὸν τρόπον δύναται νὰ μεταδοθῆ τὸ νόσημα καὶ ὅτι εἰς ὅσας περιστάσεις ὁ πατήρ καὶ ἡ μητὴρ τοῦ λεπροῦ ἦσαν ὁμολογουμένως ὑγιεῖς τὴν ἀσθένειαν μετέδωκεν ὁ πάππος ἢ ὁ πρόπαππος. Διότι παρετερήθη, ὅτι ἡ λέπρα δύναται, ὑπερπηδοῦσα δύο καὶ τρεῖς γενεᾶς, νὰ ἀναφανῆ εἰς τὴν ἐπομένην, ὅποτε, διὰ τὸ μῆκος τοῦ παρελθόντος χρόνου, ἐξαλείφεται ἡ μνήμη τοῦ λεπροῦ προγόνου καὶ ἐπομένως ἡ προκειμένη νόσος φαίνεται αὐτόματος... Θεωροῦν δε δυνητικούς παράγοντες εκδήλωσης τῆς νόσου τὴν κακὴ διατροφή, τὴν ελλειπὴ ἀτομικὴ καθαριότητα καὶ τὴν ρυπαρότητα τῶν ενδυμάτων καὶ τῶν κατοικιών (Εφ.Κρήτη,1884,σελ.3)

Παρά τις ἀνωτέρω ἐπιστημονικὲς τεκμηριώσεις γιὰ τὴν μολυσματικὴν μετάδοσιν τῆς νόσου προτείνουν γιὰ τὴν προφύλαξιν τῶν υγιῶν νὰ ἐπιβάλλεται ὁ ἀποχωρισμὸς τῶν λεπρῶν, κάτι ποὺ τονίζουν ὅτι ἤδη ἐφαρμόζεται μετὰ τὴν διαμονὴν αὐτῶν ἐν τοῖς λεπροχωρίαις. Εἰς τὴν προσοχὴν τὴν παρεμπόδισιν τῆς τεκνοποιίας καὶ τὸ κώλυμα τοῦ γάμου. Σύμφωνα μετὰ τὴν ἐκθεσὴν ἡ λέπρα μεταδίδεται δύσκολα μετὰ τὴν συναναστροφὴν υγιῶν καὶ λεπρῶν, μεταδίδεται ὅμως μετὰ τὴν κληρονομικότητα καὶ ἐνοχοποιητικὸς παράγοντας ἐμφάνισις εἶναι τὸ κακὸν διαίτημα. Αὐτὸς εἶναι καὶ ὁ λόγος ποὺ προτείνουν τὴν ἀπομάκρυνσιν τῶν λεπρῶν ἀπὸ τῶν χωριῶν καὶ τὴν ἀπομόνωσίν αὐτῶν ἐν τοῖς μεσσηνίαις, ὅχι γιὰ τὸ φόβον μετάδοσιν τῆς νόσου μέσῳ τῆς μόλυνσιν, ὅπως ἀναφέρουν, ἀλλὰ γιὰ τὸ ὅτι ἐν τοῖς ἀρχαίοις στάδιοις τῆς νόσου οὐκ ὑπάρχουν σημάδια καὶ οἱ ἀσθενεῖς κρύβονται ἐν τοῖς χωρίαις αὐτοῖς μέχρι νὰ ἐκδηλωθῶν οἱ ἐκδηλωθεῖς ἐκδηλώσεις. Ὅμως ὑπάρχουν περιπτώσεις ποὺ παντρεύονται καὶ τεκνοποιοῦν, μετὰ τὸ ἀποτέλεσμα νὰ διαβιῶνται τὴν ἀσθένειαν... Καὶ ὅμως οὗτοι κυρίως συντελοῦσιν εἰς τὴν μετάδοσιν τοῦ νοσήματος, συζευγνύμενοι καὶ τεκνοποιοῦντες καὶ διαβιῶντες οὕτω τὴν λέπραν διὰ τῆς εἰς τὰ τέκνα καὶ τοὺς ἐγγόνους μεταβιβάσεως... Γιὰ τὸ συνιστοῦν ἀπομάκρυνσιν καὶ ἀπομόνωσιν ἐν τοῖς λεπροχωρίαις. Σὲ αὐτὸ τὸ σκεπτικὸν βασίζονται καὶ τὸ κώλυμα τοῦ γάμου ἀκόμα καὶ ἐν τοῖς παιδίοις τῶν λεπρῶν ποὺ φαίνονται ὑγιῆ...Ἐκτὸς λοιπὸν τοῦ ἀποχωρισμοῦ, ἀναγκαιότατον εἶναι καὶ τὸ μέτρον τῆς ἀπαγορεύσεως τοῦ γάμου καὶ τῆς παρακωλύσεως τῆς μεταξὺ τῶν φυλῶν ἐπιμιξίας παρὰ τοῖς λεπροῖς. Ὅχι δὲ μόνον οἱ λεπροί, ἀλλὰ καὶ τὰ τέκνα αὐτῶν ἔπρεπε νὰ κωλύονται τοῦ γάμου διότι, καὶ ὑγιᾶ ἂν φαίνονται, δύναται νὰ μεταδώσῃ τὴν ἐν αὐτοῖς λαμβάνουσαν ἴσως νόσον εἰς τοὺς ἐγγόνους τῶν. Τέλος συνιστοῦν τὴν ἀτομικὴν ὑγιεινὴν καὶ καθαριότητα ὡς μέτρον προφύλαξιν κατὰ τὴν νόσον (Εφ.Κρήτη,1884,σελ.3).

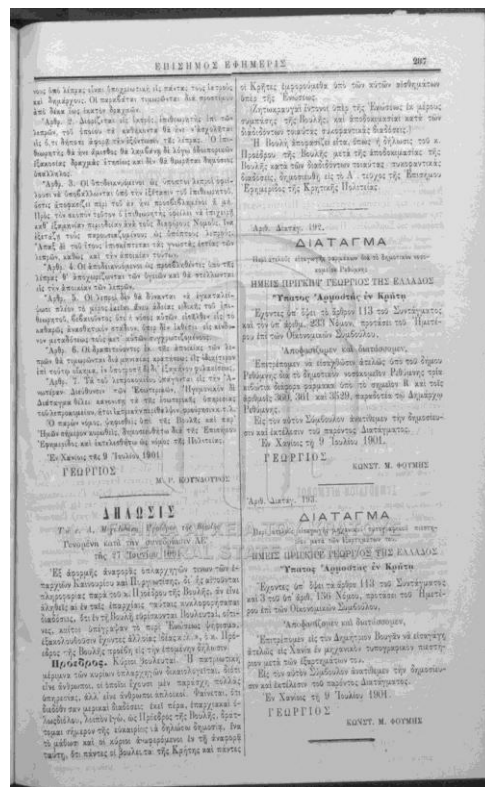
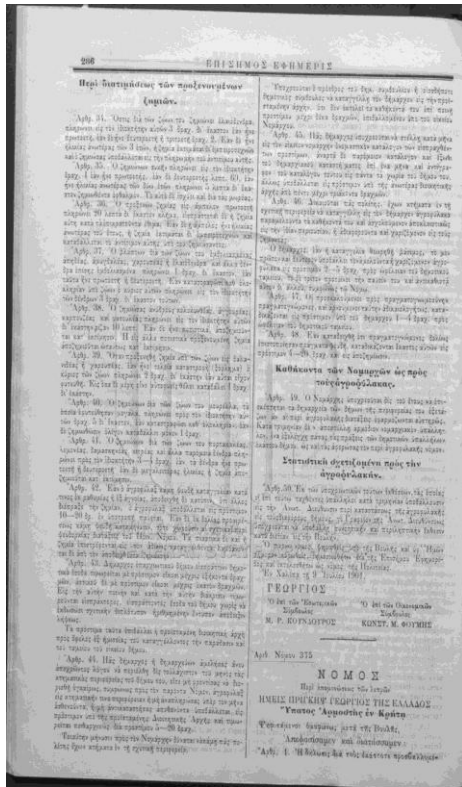
Τὴν περίοδον τοῦ 1884 οἱ λεπροὶ ἐν τῇ Κρήτῃ υπολογίζονται ἐν τοῖς 800. Κατὰ τοὺς

πιθανότερους υπολογισμούς ο αριθμός των εν Κρήτη λεπρών ανέρχεται εις 800 περίπου...Για την περίθαλψή τους συνιστούν την ανέγερση τεσσάρων λεπροκομείων, συνολικότητας 200 ατόμων έκαστο.. Πρέπει λοιπόν να οικοδομηθῶσι τέσσερα τουλάχιστον εύρύχωρα λεπροκομεία ὅπως ἕκαστον ἐξ αὐτῶν δυνηθῆ νὰ περιλάβῃ περὶ τοὺς 200 ἀσθενεῖς... Για το κάθε λεπροκομείο.. περὶ ἕκαστον οἰκοδόμημα πρέπει νὰ ὑπάρχῃ ἰκανὴ ἔκτασις ἐδάφους, ὅπως δύνανται οἱ ἄρρωστοι νὰ κινῶνται ὅπως οὖν ἐλευθέρως, νὰ ἀσχολῶνται δὲ καὶ οἱ δυνάμενοι ἐξ αὐτῶν εἰς διαφόρους ἐργασίας, καθόσον παρατηρήθη ὅτι ὀκνηρία καὶ ἡ ἀεργία ἔχει ἐπιβλαβῆ ἐπὶ τοῦ νοσήματος ἐπιρροήν, ἐκτός του ὅτι καθιστᾷ τους ἀρρώστους ἀπειθεῖς καὶ πρὸς ἔριδας καὶ κακουργίας ἐπιρρεπεῖς...(Εφ.Κρήτη,1884,σελ.4) Το Κράτος θα αναλάμβανε πλήρως τη σίτιση και την ένδυση των εγκλείστων, με το ποσό των 10.000 λιρών ετησίως, ποσό υπέρογκο διότι δεν υπήρχε η βεβαιότητα ότι αυτός ο τρόπος διαχείρισης του νοσήματος συνεπαγόταν με την εξάλειψή του...Υπάρχει ἄρα γὲ βεβαιότης νὰ ἐξαλειφθῆ μετὰ τὴν ἐφαρμογὴν τῶν ἀνωτέρω μέτρων, ἢ ἐπάρατος νόσος ἀπὸ τῆς νήσου; Δυστυχῶς εἰς τὸ ἐρώτημα τοῦτο δὲν δύνανται νὰ δοθῆ καταφατικὴ ἀπάντησις...(Εφ.Κρήτη,1884,σελ.4). Εναλλακτικά προτάθηκε η αύξηση του χορηγούμενου σιτηρεσίου ὅσων κατοικοῦσαν στα λεπροχώρια με σκοπό την αποφυγὴ της ἐπαιτείας στις πόλεις και τα χωριά, συνεργασία της κυβέρνησης με τις θρησκευτικὲς ἀρχές ὥστε με την υποβολή κάθε αἴτησης για ἄδεια γάμου να γίνεται λεπτομερὴς ἐξέταση για το αν κάποιος ἀπὸ τους μελλόνυμφους εἶναι λεπρός ἢ ὑπάρχουν υποψίες λέπρας ἢ ὑπάρχει κληρονομικότητα και η ἄδεια γάμου να χορηγεῖται ἀφοῦ ὑπάρχει ἰατρικὴ βεβαίωση περὶ του ἀντιθέτου ενώ διατυπώθηκε η ἀποψη για ἐκτύπωση φυλλαδίου το οποίο θα περιεῖχε συνοπτικὲς πληροφορίες για τη λέπρα και τους τρόπους μετάδοσής της. Αυτό το φυλλάδιο θα διανέμονταν ἀπὸ τους δασκάλους στα σχολεῖα και ἀπὸ τους ἱερεῖς με σκοπό την ἀναχαίτιση και την ἀναστολή της ἐξάπλωσης της νόσου.

Ὡς χώρους ἀπομόνωσης προτείνουν ἓνα ἀπὸ τα δύο νησιά, το Κουφονήσι νότια της Ἱεράπετρας ἢ το σύμπλεγμα Διονυσάδες βορειοανατολικά της Σητείας. Οἱ λόγοι που τους οδηγοῦν σε αὐτὴν πρόταση εἶναι ἀφ' ἐνός οικονομικοί, ἀφοῦ η ἔκταση εἶναι του Δημοσίου και δεν θα αγοραστεῖ και ὅτι θα ὑπάρχει πλήρης ἐλευθερία κινήσεων και δραστηριοτήτων των ἀσθενῶν πάνω στη νησίδα, ενώ θεωροῦν πολυέξοδη τη συντήρηση, τον ἐλεγχο και την τροφοδοσία...Ἡ δαπάνη τῆς οἰκοδομῆς θὰ ἦτο ἴσως κατὰ τὴ μικροτέρα, ἐὰν οἱ λεπροὶ συνωκίζοντο εἰς μίαν ἢ δύο τῶν παρακειμένων νησίδων, ὡς

παραδείγματος χάριν, εἰς Κουφονήσιον ἢ εἰς Διονυσάδες, αἵτινες εἶναι ἰδιοκτησία τῆς Κυβερνήσεως καὶ δὲν ἦτο ἀνάγκη νὰ ἀγορασθῶσιν. Ὁ τοιοῦτος ἐπὶ τῶν νησιδίων συνοικισμὸς παρουσιάζει καὶ ἄλλα πλεονεκτήματα. Διότι ἐνῶ ἄφ' ἐνὸς ἀπομόνωσης ἐπιτυγχάνεται δι' αὐτοῦ ἐντελεστάτη, ἄφ' ἐτέρου ὁ περιορισμὸς τῶν ἀρρώστων καθίσταται εἰς αὐτούς, ἥκιστα ἐπαχθῆς, διότι δὲν θὰ εἶναι ἀνάγκη νὰ φυλάττωνται ὡς δεσμῶται, ἀλλὰ θὰ δύνανται νὰ περιφέρονται ἀκωλύτως ἐπὶ τῆς νήσου τῶν, νὰ ἀσχολῶνται δὲ εἰς καλλιέργειαν αὐτῆς καὶ εἰς ἄλλας ἐργασίας. Ἀντὶ τούτου ὅμως ἡ ἐτήσια δαπάνη θὰ ἀπέβαινε μεγαλυτέρα, ἔνεκα τῶν ἐξόδων τῆς μεταφορᾶς, τῆς ἐποπτείας κ.τ.λ.... ((Εφ.Κρήτη,1884,σελ.4)). Ἀπὸ το σύμπλεγμα των τεσσάρων νησιῶν, τα δύο μεγαλύτερα θεωρήθηκαν κατάλληλα για την φιλοξενία των λεπρών. Το νησί Κατσαμπάς με μήκος δύο και πλάτος ενός μιλίου και το Μεγάλο νησί ή Δραγονάρα διπλάσιο σε έκταση από το πρώτο και σχεδόν στρογγυλό. Οι λόγοι που προκρίνονταν ήταν η μικρή τους απόσταση από την πόλη της Σητείας, το ομαλό και γόνιμο έδαφος το οποίο ενδείκνυται για καλλιέργειες δημητριακών , σιτηρών χαρουπιών και αμυγδάλων καθώς και αμπελιού. Και τα δύο νησιά στερούντο πόσιμου ύδατος παρ' εκτός μιας πηγής στο Μεγάλο νησί. Η έλλειψη νερού αποτέλεσε και τον κυριότερο ανασταλτικό παράγοντα επικοισμού από τους λεπρούς (Καταπότης, 1933). Οι υποδείξεις και οι επισημάνσεις των τριών ιατρών δεν υιοθετήθηκαν.

Έκθεση Έλερς και Κανχαιμ. Η Κρήτη απέκτησε την αυτονομία της το 1898 υπό την αρμοστεία του Πρίγκιπα Γεωργίου, δευτερότοκου γιού του Βασιλέα της Ελλάδος Γεωργίου Α' και των προστάτιδων δυνάμεων: Αγγλίας, Γαλλίας Ιταλίας Γερμανίας, Αυστρίας και Ρωσίας. Ο πρίγκιπας Γεώργιος κάλεσε το 1900 τον καθηγητή Έλερς από την Κοπενχάγη και τον Κανχαιμ από την Δρέσδη της Γερμανίας και τους ανέθεσε τη σύνταξη μιας έκθεσης για την αντιμετώπιση της λέπρας στο νησί. Συνεπικουρούμενοι από τον ιατρό Μυλογιαννάκη παρέμειναν στο νησί από τις 26 Μαρτίου μέχρι τις 6 Μαΐου του 1900 και τα συμπεράσματά τους υιοθετήθηκαν και αποτέλεσαν το Νόμο 375 «Περί απομονώσεως Λεπρών»

Επίσημος Εφημερίς Κρητικής Πολιτείας, Τ.Α', έτος Β, φ.44, νόμος 375, 12/7/1911

Ο νόμος ψηφίζεται από το Κρητικό κοινοβούλιο, ένα χρόνο μετά την αναχώρηση των Έλερος και Κάινχαμ από 138 Κρήτες και 50 μουσουλμάνους βουλευτές. Σύμφωνα με τον νόμο η δήλωση των λεπρών είναι υποχρεωτική στις υγειονομικές και διοικητικές αρχές του νησιού και οι παραβάτες τιμωρούνται με πρόστιμο. Διορίζεται ένας επιθεωρητής γιατρός ο οποίος θα ασχολείται αποκλειστικά με τους λεπρούς και την εξάλειψη της νόσου. Αυτοί που υποδεκνύονται λεπροί θα πρέπει να εξετάζονται από τον επιθεωρητή ιατρό ο οποίος θα ελέγχει και την τελική διάγνωση. Κάθε εξάμηνο θα επισκέπτεται τον κάθε νομό και θα εξετάζει τους υπόπτους ενώ μια φορά το χρόνο θα επισκέπτεται τους καταυλισμούς τους. Αυτοί που θα διαγιγνώσκονται λεπροί θα αποχωρίζονται από τους υγιείς και θα πηγαίνουν στις μεσκηνιές. Από εκεί τους απαγορεύεται να φεύγουν, και αν το κάνουν θα τους επιβάλλεται μηνιαία απομόνωση σε ειδικό οίκημα και αν επαναληφθεί το παράπτωμα θα τιμωρούνται με εξάμηνη φυλάκιση. Θα μπορούν να φεύγουν μόνο με ειδική άδεια του επιθεωρητή ιατρού ο οποίος θα βεβαιώνει ότι το νόσημα δεν βρίσκεται σε μολυσματικό στάδιο ... ή νόσος αὐτῶν εἰσῆλθεν εἰς τὸ καθαρῶς ἀναισθητικὸν στάδιον, ὅπερ δὲν ἐκθῆτει εἰς κίνδυνον μεταδόσεως τοὺς μετ'αὐτῶν συγχρωτιζομένους....(Επίσημος Εφημερίς Κρητικής Πολιτείας, Τ.Α', έτος Β, φ.44, νόμος 375, 12/7/1911, σελ. 286).

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΕΒΔΟΜΟ – Η ΙΔΡΥΣΗ ΤΟΥ ΛΕΠΡΟΚΟΜΕΙΟΥ ΤΗΣ ΣΠΙΝΑΛΟΓΚΑΣ

Η Ίδρυση Του Λεπροκομείου Της Σπιναλόγκας.

Στις 30 Μαΐου του 1903 θεσπίζεται ο νόμος 463 « Περὶ εγκαταστάσεως των εν Κρήτη λεπρών». Στο ένα και μοναδικό άρθρο του νόμου ορίζεται ως τόπος εγκαταστάσεως των λεπρών το νησί της Σπιναλόγκας και δημοσιεύεται στις 7 Ιουνίου 1903. (Επίσημος Εφημερίς Κρητικής Πολιτείας, Τ.Α΄, έτος Ε, φ.25, νόμος 463, 7/6/1903, σελ. 97)

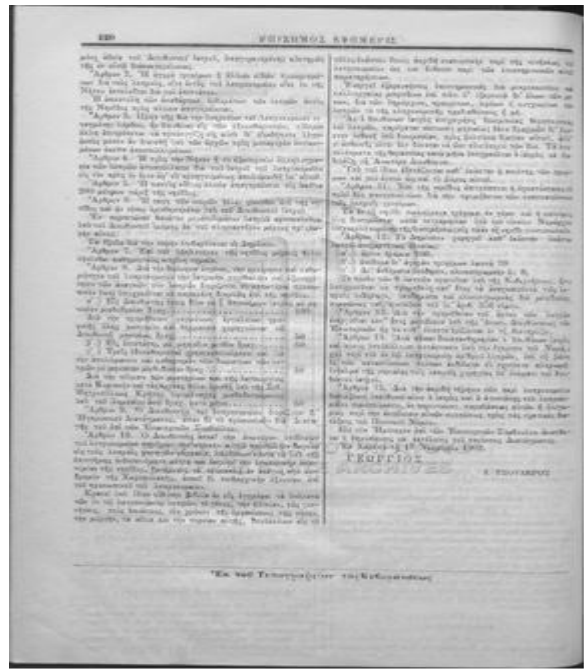

Επίσημος Εφημερίς Κρητικής Πολιτείας, Τ.Α΄, έτος Ε, φ.25, νόμος 463, 7/6/1903

Το νησί της Σπιναλόγκας βρίσκεται στον κόλπο της Ελούντας στο Λασιθί και από την εποχή της Ενετοκρατίας οχυρώθηκε (το 1574-1584) με περιμετρικά τείχη και δύο εισόδους και μετατράπηκε σε φρούριο. Όταν αποχώρησαν οι Βενετοί από την Κρήτη το 1669, το νησί φρούριο της Σούδας και η Σπιναλόγκα παρέμειναν στην Βενετική κυριαρχία μέχρι το 1715. Η νησίδα αποτελείται από ένα βράχο μήκους 500m, πλάτους 200m και ύψους 53m, έκτασης 85 στρεμμάτων. Το νησί είναι άνυδρο και γιαυτό κατασκευάστηκαν 17 δεξαμενές συλλογής ομβρίων υδάτων από τους Βενετούς προς ύδρευση. Από το 1715 το νησί εποίκιστηκε και κατοικούνταν από Τούρκους μέχρι και τις αρχές του 20^{ου} αιώνα και αποτελούσε το μεγαλύτερο οικιστικό μουσουλμανικό κέντρο της ανατολικής Κρήτης μετά το Ηράκλειο. Υπήρχαν περίπου 200 κατοικίες και 27 καταστήματα μεταξύ των

οποίων παντοπωλεία, κρεοπωλεία, ραφεία, υποδηματοποιεία, καπνοπωλεία, φούρνος κ.λ.π (Μοσχόβη, 2005). Ήταν επίσης και ορμητήριο των Χαϊνιδών, των Κρητών επαναστατών έναντι των Οθωμανών. (Grivel, 1998, Μοσχόβη, 2009). Το 1879 ο πληθυσμός του νησιού ήταν 1.112 άτομα και το 1900 μόλις 257 (Μοσχόβη, 2009).

Το νησί ανήκε στον Ιωάννη Χλαπουτάκη και έγινε περιουσία του δημοσίου το 1858, διανεμήθηκε σε 180 κλήρους το 1873. Με το νόμο 463 της Κρητικής Πολιτείας που η Σπιναλόγκα γίνεται τόπος εγκατάστασης των λεπρών, οι Τούρκοι κάτοικοι εγκαταλείπουν το νησί, απαλλοτριώνεται η περιουσία τους, αποζημιώνονται με 120.000 χρυσές δραχμές και επιστρέφουν στην Τουρκία (Grivel, 1998 Μοσχόβη, 2009). Τον νόμο της 30^{ης} Μαΐου 1903 ακολούθησε το Διάταγμα 166 της 18^{ης} Νοεμβρίου 1903 με το οποίο ρυθμίζεται και καθορίζεται η εσωτερική λειτουργία του υπό ίδρυση λεπροκομείου στη Σπιναλόγκα (Επίσημος Εφημερίς Κρητικής Πολιτείας. Διάταγμα 166, 18/11/1903). Με το νέο αυτό Διάταγμα «Περί διακανονισμού των της εσωτερικής λειτουργίας του Λεπροκομείου» ρυθμίζεται η λειτουργία του λεπροκομείου της Σπιναλόγκας και όλα είναι έτοιμα στο να δεχθεί τους πρώτους της κατοίκους (Επίσημος Εφημερίς Κρητικής Πολιτείας, Τ.Α΄, έτος Ε, φ.65, Διάταγμα 166, 18/11/1903, σελ. 419-420). Σύμφωνα με το Διάταγμα 166 δεν προβλέπεται ρητά θεραπεία παρά μόνο απομόλυνσης των υγιών κατοίκων (Καταπότης,1933). 1933).

Επίσημος Εφημερίς Κρητικής Πολιτείας. Διάταγμα 166, 18/11/1903

Σύμφωνα με τα άρθρα του διατάγματος, μετά την εγκατάσταση των ασθενών στη νησίδα, κάθε επικοινωνία με την Κρήτη γίνεται όπως ορίζονται τα άρθρα του προαναφερθέντος

νόμου 375. Οι συγγενείς των λεπρών έχουν τη δυνατότητα επισκεπτηρίου στο λεπροκομείο της Σπιναλόγκας, αφού προηγουμένως τους χορηγηθεί άδεια από τον διευθυντή γιατρό, απαγορεύεται όμως η διανυκτέρευσή τους στη νησίδα. Η αγορά των προμηθειών γίνεται από τον επιστάτη και απαγορεύεται η αποστολή των ακαθάρτων ενδυμάτων των λεπρών για πλύσιμο εκτός της νησίδας. Τη λέμβο υπηρεσίας του λεπροκομείου διευθύνει ένας από τους οδοκαθαριστές και μόνο αυτή επιτρέπεται να προσεγγίζει το νησί ενώ απαγορεύεται αυστηρά η προσέγγιση οποιασδήποτε άλλης, εκτός αν έχει διαταχθεί από το δημόσιο προς μεταφορά υλικών ή αντικειμένων. Η αλληλογραφία των εγκλείστων διευθετείται από τον ιατρό αφού προηγουμένως έχει απολυμανθεί η επιστολή. Γιαυτό το σκοπό υπήρχε ειδικός χώρος με κλίβανο και απολυμαντή ο οποίος απολύμαινε την αποστελλόμενη αλληλογραφία σε ατμούς θείου ή τα νομίσματα τα οποία χρησιμοποιούνταν από τους λεπρούς προς αγορά αγαθών και τροφίμων (Ρεμουνδάκης, 2012). Η αλιεία απαγορεύεται περιμετρικά της νησίδας και σε ακτίνα 200 μέτρων από αυτήν. Η ταφή των νεκρών γίνεται υποχρεωτικά σε χώρο της νησίδας που έχει ορισθεί από τον διευθυντή ιατρό, Στην περίπτωση που ο θανάων ήταν μουσουλμάνος, καλείτο ιμάμης για την τελετή της ταφής του, ενώ οι ταφές γίνονταν δημοσία δαπάνη. Στο ψηλότερο σημείο του νησιού ήταν καθημερινά υψωμένη σε ιστό σημαία χρώματος κίτρινου για να υποδεικνύει το μολυσματικό του χώρου (*Επίσημος Εφημερίς Κρητικής Πολιτείας*. Διάταγμα 166, 18/11/1903).

Το προσωπικό του λεπροκομείου. Σύμφωνα με το διάταγμα 166, στο λεπροκομείο της Σπιναλόγκας έπρεπε να υπηρετούν:

- Ένας διευθυντής-ιατρός, του οποίου η μηνιαία μισθοδοσία ήταν 100 δραχμές. Επιπλέον του χορηγούνταν το μήνα 50 δρχ. για την προμήθεια φαρμάκων, γραφικής ύλης, υλικά φωτισμού και θέρμανσης. Ο διορισμός του διευθυντή γινόταν με Διάταγμα του Πρίγκιπα. Είχε την επιμέλεια και την επίβλεψη του λεπροκομείου και παρείχε ιατρική περίθαλψη δωρεάν στους εγκλείστους, χορηγούσε τα ενδεικνύμενα φάρμακα ενώ είχε και ένα πρόσθετο καθήκον, αυτό της αστυνόμευσης. Στην περίπτωση που ξεσπούσαν ταραχές, εξεγέρσεις ή φιλονικίες στους εγκλείστους, είχε το δικαίωμα να ζητήσει τη συνδρομή της Χωροφυλακής η οποία έδρευε στο απέναντι χωριό Πλάκα με ένα ενωμοτάρχη και τέσσερεις χωροφύλακες. Επίσης ασκούσε πειθαρχική εξουσία στο προσωπικό. Είχε υπό την ευθύνη του το μητρώο των ασθενών και κρατούσε ένα λεπτομερές ιστορικό της νόσου. Τα δεδομένα αυτά τα παρουσίαζε σε ετήσια έκθεση δίδοντας στατιστικά στοιχεία για την κίνηση των ασθενών και των παρατηρήσεών του

αναφορικά με την πορεία και την εξέλιξη της νόσου. Ακόμη χρησιμοποιούσε μικροσκόπιο για ερευνητικούς σκοπούς για την πάταξη του νοσήματος και του δίδονταν η δυνατότητα, σε συνεργασία με δημάρχους, ιερείς, προκρίτους και ληξιάρχους να διερευνά την κληρονομική προδιάθεση της λέπρας. Στην περίπτωση που χορηγούσε δοκιμαστική θεραπεία σε λεπρούς, οι ασθενείς δεν μπορούσαν να είναι περισσότεροι των δύο και αποζημιώνονταν με το ποσό των 10 δρχ. έκαστος. Τα αποτελέσματα της δοκιμαστικής θεραπείας τα γνωστοποιούσε στην διεύθυνση Υγιεινής με μηνιαία αναφορά. Ακόμη είχε καθήκον να εξετάζει καθημερινά την ποιότητα των τροφίμων και του παρεχόμενου ψωμιού και να ελέγχει το βάρος του, το οποίο ήταν 354.3 γραμμάρια για κάθε λεπρό (200 δράμια) και το οποίο χορηγούνταν μετά από μειοδοτικό διαγωνισμό.

Το υπόλοιπο προσωπικό του λεπροκομείου διοριζόταν με Διαταγή του Συμβούλου επί των Εσωτερικών. Αυτό ήταν:

- Ένας επιστάτης με μηνιαίο μισθό 60 δρχ.
- Τρεις οδοκαθαριστές των οποίων το καθήκον ήταν η απολύμανση και ο καθαρισμός των δωματίων των λεπρών, με μηνιαία μισθοδοσία 40 δρχ.
- Ένας ιερέας για τα λατρευτικά καθήκοντα των εγκλειστών, του οποίου την επικουρία είχε η ιερά μητρόπολη Πέτρας με μισθό 60 δρχ.

Οι υπόλοιπες διατάξεις αφορούσαν την λειτουργία της κοινότητας των λεπρών στο νησί. Για να είναι ευκολότερη η διαβίωσή τους, επιτρεπόταν η εγκατάσταση δυό παντοπωλείων για την προμήθεια των αναγκαίων τροφίμων, αφού δεν υπήρχε κοινοβιακή διαβίωση. Γιαυτό το λόγο, εκτός από το ψωμί, χορηγούνταν ένα χρηματικό επίδομα για την αγορά τροφίμων ύψους 20 λεπτών και ακόμα 8 λεπτά δίδονταν για αγορά υποδημάτων, ενδυμάτων και λευχιμάτων, όμως το ποσό αυτό παρακρατούνταν από το κράτος και τους αποδίδετο σε είδος μετά από μειοδοτικό διαγωνισμό. Προκειμένου για την πληρωμή του επιδόματος συντάσσονταν κάθε δεκαπέντε ημέρες από το διευθυντή και τον ιερέα αριθμητική κατάσταση των διαβιούντων λεπρών και αφού εγκρίνονταν από το Νομάρχη δίδονταν εντολή πληρωμής.

Για την ακριβή τήρηση των ανωτέρω διατάξεων και την ομαλή λειτουργία του λεπροκομείου υπεύθυνοι ήταν ο Διευθυντής ιατρός και ο επιστάτης και τιμωρούνταν σε περίπτωση ολιγωρίας, αμέλειας ή παράβασης των καθηκόντων τους, έτσι όπως τις όριζε το Διάταγμα 166 (*Επίσημος Εφημερίς Κρητικής Πολιτείας*. Διάταγμα 166, 18/11/1903). Οι παραπάνω διατάξεις με το χρόνο τροποποιήθηκαν αναφορικά με τον αριθμό και τις

ειδικότητες του προσωπικού. Έτσι, την δεκαετία του 1950, εκτός των ανωτέρω υπηρετούσε ένας λογιστής, πέντε νοσοκόμοι ο ένας εκ των οποίων εκτελούσε χρέη βοηθού φαρμακείου και ένας χρέη γραμματέα, ένας απολυμαντής που εκτελούσε και χρέη ταχυδρόμου, οκτώ λεμβούχοι εκ των οποίων ένας εκτελούσε χρέη μηχανοδηγού, 10 φύλακες, 10 πλύντριες και 10 γυναίκες για την περιποίηση των λεπρών. Εκτός από τον ιερέα, τις πλύντριες και τις περιποιήτριες που έμεναν στην Σπιναλόγκα, όλο το υπόλοιπο προσωπικό έμενε στο απέναντι χωριό Πλάκα. (Ζευφάρτ, 1933 · Ζερβογιάννης, 1994).

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΟΓΔΟΟ - Η ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑ ΤΟΥ ΛΕΠΡΟΚΟΜΕΙΟΥ

Από την Κρητική Πολιτεία μέχρι την Ένωση (1904-1913).

Στις 13 Οκτωβρίου του 1904 το νησί της Σπιναλόγκας δέχθηκε τους πρώτους λεπρούς. Ήταν 251 άτομα, 148 άνδρες και 103 γυναίκες. Οι πρώτοι λεπροί που ήρθαν ήταν από την μεσσηνιά του Ρεθύμνου και ο πρώτος που πάτησε το πόδι του στη Σπιναλόγκα ήταν ο Γιάννης Καπαιδώνης και μετά μεταφέρθηκαν οι λεπροί από τα υπόλοιπα κρητικά μεσσηνοχώρια. (Ρεμουντάκης, 2012). Πρώτος Ιατρός-Διευθυντής του λεπροκομείου ήταν ο Χαρίλαος Παπαδάκης από το Βραχάσι Μεραμπέλλου και τον διαδέχθηκε ο Δημήτριος Γραμματικάκης από τη Φουρνή (Ζερβογιάννης, 1994). Οι τελευταίοι μουσουλμάνοι κάτοικοι του νησιού αναχώρησαν αμέσως ενώ παρέμεινε σε εκκρεμότητα το ποσό της αποζημίωσης (Grivel, 1998; Ρεμουντάκης, 2012).

Η συγκέντρωση και η μεταγωγή των λεπρών στη Σπιναλόγκα από τα λεπροχώρια της Κρήτης ήταν ένα δύσκολο εγχείρημα. Αυτό οφείλονταν στο γεγονός ότι από την ψήφιση του νόμου *Περί απομονώσεως των λεπρών* το 1901 μέχρι το 1903 που με το νόμο *Περί εγκαταστάσεως των εν Κρήτη λεπρών* όριζε τη Σπιναλόγκα σαν τόπο εγκατάστασης, μεσολάβησαν περίπου δύο χρόνια. Αυτό ήταν ένα ικανοποιητικό χρονικό διάστημα για να προστατευθούν και να κρυφτούν οι λεπροί από τις οικογένειές τους, ιδίως αυτοί που έπασχαν από αναισθητική, μη φυματιώδη μορφή (Παπαδάκης, 2011). Αν από τις Αρχές γινόταν αντιληπτό κάποιο νέο κρούσμα, η οικογένεια έκρυβε τον ασθενή σε κάποια απομονωμένη αγροικία και εξαγόραζε τη σιωπή των υπευθύνων (Μπούρνοβα, 1998). Και οι ασθενείς αλλά και οι οικογένειές τους γνώριζαν ότι η μεταγωγή και ο εγκλεισμός στη Σπιναλόγκα ισοδυναμούσε με πλήρη απομόνωση. Εξ' άλλου θα στερούνταν και αυτή την ελάχιστη φροντίδα από τρόφιμα τα οποία τους έστελναν οι οικείοι τους στις μεσσηνιές που ζούσαν. Με τη βοήθεια της Κρητικής χωροφυλακής έγινε η σύλληψη των λεπρών και σιδηροδέσμιοι οι περισσότεροι μεταφέρθηκαν στη Σπιναλόγκα (Ζερβογιάννης, 1994). Λίγο πριν την άφιξη των πρώτων λεπρών έγινε ο διορισμός του ιατρού και των φυλάκων οι οποίοι ήταν εγκληματίες, εγκλειστοί στη φυλακή της Αγιάς, οι οποίοι για απαλλαγή της ποινής τους δέχθηκαν να υπηρετήσουν ως φύλακες των λεπρών. Αυτοί εγκαταστάθηκαν έξω από το κάστρο, στο χώρο του παλαιού Τουρκικού τελωνείου. Σε αυτό το χώρο έφτιαξαν και ένα

παντοπωλείο και ότι πουλούσαν στους ασθενείς ήταν υπερτιμημένο και ελλιποβαρές. Η άφιξη των λεπρών σηματοδότησε την καταστροφή των οικιών των μουσουλμάνων, αφού οι νέοι κάτοικοι διάλεξαν τα μικρά χαμόσπιτα στα πεδινά της νησίδας, στα πλαϊνά του κεντρικού δρόμου και κατέστρεψαν τα υπόλοιπα χρησιμοποιώντας την ξυλεία τους για καύσιμη ύλη και τα υλικά τους προς οικοδομική επιδιόρθωση ...Γιὰ νὰ μειώσουν τὸ ποσοστὸ τῆς ἀποζημίωσης οἱ ὑπεύθυνοι διέταξαν τοὺς ἄρρώστους νὰ διαλέξουν τὰ σπίτια ποὺ τοὺς βόλευαν καὶ νὰ καταστρέψουν τὰ ὑπόλοιπα, χρησιμοποιώντας τὴν ξυλεία ἀπὸ τὰ ταβάνια καὶ τὰ πατώματα γιὰ θέρμανση ...Ἐτσι ἔγιναν τὰ πράγματα. Οἱ ἄρρωστοι διάλεξαν μικρὰ χαμόσπιτα συνηθισμένοι καθὼς ἦταν στὴ μιζέρια τῶν μισκηγιῶν, καὶ ἄρχισαν νὰ καταστρέφουν τὰ μεγάλα σπίτια τῶν πασάδων ποὺ ἦταν ὅλα φτιαγμένα ἀπὸ ξύλο πολυτελείας ἀπὸ τὴν Ἀνατολή. Τὰ ὡραία διώροφα ἀρχοντικὰ ἔχασκαν χωρὶς στέγη, χωρὶς πόρτες οὔτε παράθυρα, ἐνῶ στὶς παράγκες τοῦ κεντρικοῦ δρόμου εἶχαν μαζευτεῖ σὰν μυρμήγκια 250 περίπου ἄτομα, σὲ μία πόλη τουλάχιστον 4000 κατοίκων... (Ρεμουντάκης, 2012,σελ.297).

Τους νεοφερμένους λεπρούς δεν τους υποδεχόταν ο διευθυντής αλλά άλλοι ἐγκλειστοί. Αυτοὶ φρόντιζαν τὴν εὕρεση κατοικίας καὶ τὴν ενημέρωση γιὰ τὴν καθημερινότητα τοῦ νησιού (Grivel, 1998). Αμέσως μετὰ τὴν ἀφιξη ἀκολουθεῖτο ἡ διαδικασία τῆς εἰσαγωγῆς καὶ τῆς καταγραφῆς. Οἱ νεοεισερχόμενοι γράφονταν στο μητρώο τῶν ἀσθενῶν τὸ ὁποῖο ἦταν καὶ τὸ βιβλίο στατιστικῆς τοῦ Λεπροκομείου. Σὲ εἰδικὸ φάκελο τηροῦνταν τὸ λεπτομερές ἰατρικὸ ἱστορικὸ τοῦ κάθε ἀσθενῆ ξεχωριστὰ (Ρεμουντάκης, 2012).

Τὸν πρῶτο χρόνο τῆς λειτουργίας τοῦ λεπροκομείου, ἀπὸ τὸν Οκτώβριο τοῦ 1904 μέχρι τὸν Οκτώβριο τοῦ 1905 ἀπομονώθηκαν οἱ προαναφερθέντες 251 ἀσθενεῖς ἐκ τῶν ὁποίων οἱ 17 ἀπεβίωσαν, 11 ἐγκατέλειψαν με ἄδεια τὸ χῶρο (8 ἄνδρες καὶ 3 γυναῖκες), 21 ἀσθενεῖς δραπετεύσαν χωρὶς νὰ ἐπιστρέψουν (14 ἄνδρες καὶ 7 γυναῖκες). Ἄλλοι 15 δραπετεύσαν ἀπὸ τοὺς ὁποίους οἱ 9 ἐπέστρεψαν οἰκιοθελῶς ἐνῶ οἱ ἄλλοι 6 συνελήφθησαν. Ἀπέμειναν 202 λεπροὶ (Μπούρνοβα 1998). Ἡ κατάσταση αὐτὴ ἀποκαλύπτει ἀθλιεῖς συνθήκες διαβίωσης ποὺ ἐπικρατοῦσαν στο νησί, ἀφοῦ ὁ χῶρος χρησιμοποιοῦνταν ὡς χῶρος ἀπομόνωσης, ἐξορίας καὶ φυλάκισης καὶ ὄχι ὡς χῶρος περίθαλψης καὶ παροχῆς φροντίδας. Μέχρι τὸ 1913 στὴν Σπιναλόγκα ἀπομονώνονται μόνο Κρήτες λεπροί. (Ζερβογιάννης, 1994· Παπαδάκης, 2011).

Το λεπροκομείο από την ίδρυση μέχρι την κατάργησή του τις 25 Σεπτεμβρίου του 1957 δεν λειτουργούσε ως νοσοκομείο κλασσικού τύπου αλλά ως αποικία λεπρών. Δεν υπήρχε ένα ενιαίο κτηριακό νοσηλευτικό οικοδόμημα με κρεβάτια για κάθε ασθενή, με θαλάμους νοσηλείας ή κλινικές και εργαστήριο. Οι ασθενείς έμεναν σε μορφή εκτεταμένα οικογενειακή ενώ ένας «αρχηγός» διαχειριζόνταν τα οικονομικά τους, όχι μόνο το προνοιακό κρατικό επίδομα, αλλά και τα έσοδα που τους αποστέλλονταν από τους οικείους τους από τυχόν εκμετάλλευση της περιουσίας τους (Ζερβογιάννης, 1994).

Το λεπροκομείο από την Ένωση μέχρι την Κατοχή (1913-1940). Η επίσημη ενσωμάτωση της Κρήτης με την Ελλάδα την 1^η Δεκεμβρίου του 1913 έφερε αλλαγές και στο λεπροκομείο της Σπιναλόγκας, το οποίο έπαψε να δέχεται αποκλειστικά Κρήτες λεπρούς, αλλά δεχόταν και από όλη την τότε Ελληνική επικράτεια. Λειτουργικά παρέμεινε το ίδιο με τις ίδιες συνθήκες διαβίωσης οι οποίες χαρακτηρίζονταν άθλιες (Καταπότης, 1933 · Ζερβογιάννης, 1994). Το 1918 ο Μιχαληνός, ένας ομογενής από την Αγγλία έκανε μια δωρεά ύψους 10.000 χρυσών λιρών Αγγλίας στην Κυβέρνηση Βενιζέλου με σκοπό τη λήψη μέτρων και υλικοτεχνικών υποδομών προς ανακούφιση των εγκλείστων της Σπιναλόγκας. Η αποτυχία της εκλογής Βενιζέλου το 1920 και τα γεγονότα της Μικρασιατικής καταστροφής το 1922 κατέστησαν ανεκμετάλλευτο το ποσό αυτό μέχρι το 1925 (Ρεμουντάκης, 2012). Το 1923 λόγω των άσχημων συνθηκών διαβίωσης σημειώθηκε μια μαζική εξέγερση των ασθενών οι οποίοι απείλησαν ότι θα εισβάλλουν στην Κρήτη (Σαββάκης, 2008). Ο διευθυντής του λεπροκομείου Ε. Μαυρικίδης αναφέρει...*Η ίδρυσις ενός λεπροκομείου ήτο άπαραίτητος, πλην όμως αν θέλωμεν ή απομόνωσις τῶν λεπρῶν καί ή επίτηρησίς της μή επικοινωνίας τῶν μέ τούς υγιεῖς νά μὴν αποβεῖ ἄκαρπος,δέον ὅπως μὴ θεωρηθεῖ ὡς παρέργον, τὸ ὅποιον ἀποτελεῖ ἀπλῶς μία μικρᾶν προσπάθειαν ἄνευ ἀποτελέσματος. Δέον ὅπως ἐξουδετεροθῶσι τὰ αἷτια τῆς μολύνσεως διὰ τῆς πλήρους ἀπομονώσεως τῶν λεπρῶν. Τοῦτον ἀποτελεῖ δικαίωμα καί καθήκον τοῦ Κράτους...* (Grivel. 1998,σελ.57).

Εκτός από το κληροδότημα Μιχαλινού για τον ίδιο σκοπό έγιναν άλλες δύο δωρεές, μια από τον Ανδρέα Καλοκαιρινό και μια από τον Κουτουβά, ύψους 5000 λιρών. Ο Ελευθέριος Βενιζέλος έδειξε ιδιαίτερο ενδιαφέρον για την καταπολέμηση της λέπρας στην Κρήτη και ανέλαβε το θέμα προσωπικά . Με δικά του έξοδα έστειλε τον ιατρό Δεσποτόπουλο στις Ινδίες και στις Φιλιπίνες για να παρακολουθήσει τις νεότερες μεθόδους θεραπείας με το έλαιο chaulmoogra ενώ ταυτόχρονα σύστησε μια τριμελή

επιτροπή, αποτελούμενη από τον καθηγητή Γ. Φωτεινό, τον διευθυντή Υγιεινής Φ. Κοπανάρη και τον Μ. Καταπότη, γιατρό και γερουσιαστή Λασιθίου για να μελετήσουν και να υποδείξουν τα κατάλληλα μέτρα για την καταπολέμηση της νόσου (Καταπότης, 1933). Η επιτροπή αυτή έστειλε τις προτάσεις της σε επιστολή στον Βενιζέλο στο Παρίσι στις 5 Ιουνίου του 1925 και αναφέρει τις αμφιβολίες της για τη χρήση του νέου φάρμακου κατά της νόσου το οποίο ήταν η χρήση αιθυλικών αιθέρων χλωμουγκρά, και ότι όταν γίνεται χρήση του, αυτή πρέπει να γίνεται στα λεπροκομεία υπό επίβλεψη. Εν συνεχεία προτείνουν οι αποικίες των λεπρών να πληρούν όλες τις κοινωνικές και ανθρωπιστικές προδιαγραφές και ότι υπάρχει αναγκαιότητα να διορισθεί ιατρικό προσωπικό ειδικά εκπαιδευμένο το οποίο θα διαθέτει όλα τα σύγχρονα θεραπευτικά μέσα όχι μόνο για την θεραπεία αλλά και την εργαστηριακή διερεύνηση της λέπρας. Υπογραμμίζουν την αναγκαιότητα της καταγραφής των λεπρών οι οποίοι δεν βρίσκονται στα λεπροκομεία της Σάμου, Χίου και Σπιναλόγκας. Πιστεύουν δε ότι για την Κρήτη πρέπει να βρεθεί άλλο μέρος για ίδρυση λεπροκομείου το οποίο να πληροί του παραπάνω όρους και να καταργηθεί αυτό της Σπιναλόγκας (Καταπότης, 1933). Στις 31 Ιουλίου του ίδιου έτους ψηφίζεται και δημοσιεύεται στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως ο νόμος « *Περί οργανώσεως του Λεπροκομείου Σπιναλόγκας εις εκτέλεσιν γνωμοδοτήσεως της Επιτροπής Οικονομικών.*» (ΦΕΚ, Τ.Α', 293, 31.7.1925, σελ. 1298-1302)

1289

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ

ΕΦΗΜΕΡΙΣ ΤΗΣ ΚΥΒΕΡΝΗΣΕΩΣ

Έν Αθήναις τῆ 31 Ἰουλίου 1925	ΤΕΥΧΟΣ ΠΡΩΤΟΝ	Ἀριθμὸς φύλλου 203
ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ		
Νομοθετικὰ Διατάγματα		
Περί Ἀσπίδων Ἰατρείων καὶ Φαρμακείων.....	1	
Περί ὀργανώσεως τῶν Διοικήσεων Ἰατρείων Ἀθηνῶν, Θεσσαλονίκης καὶ Χανίων, εἰς ἐκτέλεσιν γνωμοδοτήσεως τῆς Ἐπιτροπῆς Οἰκονομικῶν.....	2	
Περί ὀργανώσεως τῶν Νοσοκομείων Ἀσπιδείων καὶ Ἀσπιδικῶν Νόσων Θεσσαλονίκης, Ἡρακλείου καὶ Χίου εἰς ἐκτέλεσιν γνωμοδοτήσεως τῆς Ἐπιτροπῆς Οἰκονομικῶν.....	3	
Περί ὀργανώσεως τοῦ Ἀσπιδικομείου Σπιναλόγκας εἰς ἐκτέλεσιν γνωμοδοτήσεως τῆς Ἐπιτροπῆς Οἰκονομικῶν.....	4	
Διατάγματα		
Περί ἐγκρίσεως σχεδίου ἐγκατάστασης συναιτηριοῦ «Ἡρώδης».....	5	
Περί τῶν Ἀμενικῶν τῶν Κερύθρων.....	6	
Περί τροποποιήσεως τοῦ ὀργανισμοῦ τῆς Σχολῆς Ν. Δοκίμων.....	7	
II. Εἰδικὰ Ἀσπίδ Ἰατρεία.		
1) Α' Ἀντικαρροδία Ἰατρείων Ἀθηνῶν (Βασιλειῶν)		
2) Β' " " " " (Πλ. Ἀβραμίδης)		
3) Γ' " " " " (Πλ. Κόγγινης)		
4) " " " " Πατρῶν		
5) " " " " Χανίων		
6) " " " " Θεσσαλονίκης		
III. Ἀσπίδ Φαρμακεία.		
1) Α' Ἀσπίδ Φαρμακείων Ἀθηνῶν		
2) Β' " " " "		
3) Γ' " " " "		
4) Α' " " " Περμαίας		
5) Β' " " " "		
6) " " " Μυτιλήνης		
7) " " " Χίου		

Νόμος « *Περί οργανώσεως του Λεπροκομείου Σπιναλόγκας εις εκτέλεσιν γνωμοδοτήσεως της Επιτροπής Οικονομικών.*» ΦΕΚ, Τ.Α', 293, 31.7.1925

του παλιού Τούρκικου τελωνείου ήταν δύο δωμάτια που χρησίμευαν ως φυλακές για τους τιμωρημένους (Ρεμουντάκης, 2012:ΦΕΚ, Τ. Α΄, 203, 31.7.1925).

Η κατάσταση όμως, παρ' όλες τις παρεμβάσεις παραμένει τραγική ενώ γίνεται καμιά θεραπεία των ασθενών. Από το 1904 μέχρι στις 22 Δεκεμβρίου του 1926 στη Σπιναλόγκα εισήχθησαν συνολικά 730 λεπροί εκ των οποίων οι 465 απεβίωσαν, 16 δραπέτευσαν, 28 πήραν εξιτήριο ενώ γεννήθηκαν 39 παιδιά εκ των οποίων τα 16 απεβίωσαν. Το 1926 το λεπροκομείο έχει 257 λεπρούς εκ των οποίων οι 172 είναι Κρήτες και οι 85 από την υπόλοιπη Ελλάδα και 18 βρέφη, εκ των οποίων τα 11 μεταφέρθηκαν από το νησί ενώ παραμένουν 7.(Grivel, 1998). Στις 4 Σεπτεμβρίου του 1927 οι λεπροί είναι 260 εκ των οποίων 66 είναι ανδρόγυνα ενώ στο νησί παραμένουν τα 7 παιδιά. Ακόμη υπάρχουν και έξι γυναίκες οι οποίες εργάζονται ως πλύντριες και είναι υγιείς. (Nicolle, 1932) Η ζοφερή κατάσταση που επικρατεί στη Σπιναλόγκα περιγράφεται εύγλωττα από τον Νομπελίστα ιατρό και διευθυντή του ινστιτούτου Pasteur της Τύνιδας Charles Nicolle ο οποίος την επισκέφθηκε στις 4 Σεπτεμβρίου του 1927 ο οποίος αναφέρει ότι υπάρχει πλήρης απουσία και ανυπαρξία αστυνομικού ελέγχου, σεξουαλική παρενόχληση από τους άνδρες προς τις γυναίκες, αποδράσεις και αυτοκτονίες και καταλήγει ότι *...Είναι καιρός, πρὸς τιμὴν τῆς Ἑλλάδος, εὐγενοῦς καὶ δραστηρίου ἔθνους, ἢ ὁποῖα ἀξίζει τὴν φιλίαν καὶ τὴν ἐκτίμησίν μας, νὰ ἐξαλείψῃ τὸ αἴσχος τῆς Σπιναλόγκας...* (Nicolle, 1932,σελ.74). Η κατάσταση το 1928 παραμένει ίδια και σύμφωνα με την περιγραφή του καθηγητή Ζευφάρτ η Σπιναλόγκα παραμένει χώρος απομόνωσης των λεπρών και όχι θεραπευτήριο, ενώ αναφέρει την τέλεια έλλειψη ιατρικής υποδομής και ιατρονοσηλευτικού προσωπικού για την φροντίδα των 200 περίπου λεπρών που βρίσκονταν εκείνη την περίοδο στη νησίδα *...Τὸ Λεπροκομεῖον δέον νὰ παύσῃ νὰ εἶναι ἀποκλειστικῶς καὶ μόνον ἀπομονωτήριον τῶν λεπρῶν πρέπει νὰ μετατραπῇ εἰς ἓνα θεραπευτήριον τῶν λεπρῶν καὶ εἰς μίαν ἀνθρωπιστικὴν ἀποικίαν τῶν λεπρῶν. Εἶναι ἀνάγκη ἐντὸς τῆς Πόλεως Σπιναλόγκας νὰ ἀνεγερθῇ ἓν μικρὸν Νοσοκομεῖον μὲ Φαρμακεῖον καὶ Μικροβιολογικὸν Ἐργαστήριον. Τὸ προσωπικὸν διὰ τὴν ἰατρικὴν περίθαλψιν τῶν 200 περίπου λεπρῶν πρέπει τουλάχιστον νὰ ἀποτελῆται ἀπὸ δύο ἕως τρεῖς ἰατρούς, ἓκ πέντε φυλάκων καὶ πέντε νοσοκόμων γυναικῶν. Οἱ ἰατροὶ τοῦ Λεπροκομείου δέον κατὰ καιροὺς νὰ μεταβαίνουν εἰς Ἀθήνας καὶ παρακολουθοῦν τὰς προόδους τῆς ἐπιστήμης εἰς τὴν θαυμασίως ὀργανωμένῃ Πανεπιστημιακῇ Κλινικῇ του Καθηγητοῦ τῆς δερματολογίας κ. Φωτεινοῦ. Θεραπεία τῶν λεπρῶν πρέπει νὰ ἀρχίσῃ*

καὶ νὰ ἐφοδιασθῆ τὸ Λεπροκομεῖον μὲ ἐπιδησικὸν ὑλικὸν καὶ φάρμακα. Αἱ
θεραπευτικαὶ ιδιότητες τῶν παραγῶγων τοῦ ὑδνοκάρπου καὶ τοῦ ἐλαίου χλωμουγκρᾶ
καὶ τὰ εἰδικὰ παρασκευάσματα Ἀντιλεπρόλ, Ναστίν, Θυμόλ κ.λ.π. δέον νὰ ἐφαρμοσθῶσιν
καὶ τὰ ὁποῖα ἂν δὲν φέρουν ἴσιν πάντως ὅμως θὰ βελτιώσουν τὴν κατάστασιν τῶν
ἀσθενῶν ἢ θὰ σταματήσουν τὴν ἐξέλιξιν τῆς νόσου... (Ζευφάρτ, 1933,σελ.81).

Ἡ κατάσταση δείχνει νὰ παραμένει ἡ ἴδια μέχρι τὴν 11^η Μαρτίου τοῦ 1936 ὅπου
μεταφέρεται στὴ Σπιναλόγκα ἕνας ἀσθενής, φοιτητῆς τῆς Νομικῆς, ὁ Επαμεινώνδας
Ρεμουντάκης (Παπαδάκης, 2011· Ρεμουντάκης, 2012). Ὁ ἀσθενής αὐτὸς εἶχε ἕνα
σημαίνοντα ρόλο στὴν οργάνωση τῶν λεπρῶν καὶ στὴ διαχείριση τῶν προβλημάτων
τους. Οἱ ἀσθενεῖς μέχρι τότε αποτελοῦσαν μονάδες χωρὶς καμία οργάνωση (Σαββάκης,
2005). Για νὰ βελτιωθεῖ ἡ θέση τους ὁ Ρεμουντάκης πρότεινε καὶ πέτυχε τὴν ἰδρυση ἐνὸς
σωματείου, ἀναγνωρισμένο ὡς ἐπίσημο νομικὸ πρόσωπο ἀπὸ τὸ Πρωτοδικεῖο ποῦ
σκοπὸ εἶχε ἀφ' ἐνός τὴν βελτίωση τῆς διαβίωσης τῶν ἀσθενῶν καὶ ἀφ' ἑτέρου τὴν
ἀπόκτηση ὅλων ἐκείνων τῶν μέσων τὰ ὁποῖα θὰ ἀμβλυναν τὸ μαρasmus καὶ τὴν
ἀπόγνωση ποῦ βίωναν (Ρεμουντάκης, 2012). Ἐτσι ἰδρύθηκε τὸ πρῶτο σωματεῖο λεπρῶν
στὴν Ελλάδα, με τὴν ἐπωνυμία « Ἀδελφότης Ἀσθενῶν Σπιναλόγκας ὁ Ἅγιος
Παντελεήμων.» (Σαββάκης, 2008· Παπαδάκης, 2011· Ρεμουντάκης, 2012). Τὸ
καταστατικὸ ἐγκρίθηκε ἀπὸ τὸ Πρωτοδικεῖο Λασιθίου καὶ γράφτηκαν 160 ἀσθενεῖς-μέλη.
Ἐπίσημη γιορτὴ ἦταν ἡ 27^η Ἰουλίου, ἡ γιορτὴ τοῦ Ἁγίου Παντελεήμονα, ἡ ἐγγραφή στὸ
σωματεῖο ἦταν 10 δρχ. καὶ ἡ μηνιαία συνδρομὴ 5 δρχ. (Ρεμουντάκης, 2012). Ἀπὸ τότε καὶ
ἐπειτα ἡ εἰκόνα τῆς Σπιναλόγκας ἀρχίζει νὰ ἀλλάζει με διάφορες παρεμβάσεις οἱ ὁποῖες
σχετίζονταν πρῶτιστως με τὴν καθαριότητα τῆς νησίδας, τὴν νοσηλεία τῶν ἀσθενῶν, τὴν
βελτίωση τῶν συνθηκῶν διαβίωσης, τὸν ηλεκτροφωτισμὸ. Ἀσπρίστηκαν ὅλα τὰ σπῖτια,
καήκαν τὰ σκουπίδια καὶ πατάχθηκε σε μεγάλο βαθμὸ ἡ οἰνοποισία καὶ ἡ χαρτοπαιξία.
Ἀρχίζαν νὰ γιορτάζονται οἱ μεγάλες εορτές, ὑπῆρχε ορχήστρα, τιμεντοστρώθηκαν οἱ
δρόμοι, κατασκευάστηκε ἕνα κτήριο 35 δωματίων καὶ ἰδρύθηκε ὁ συνεταιρισμὸς
τροφίμων « Ἡ Ἐνωσις». Ἐπίσης μειώθηκαν οἱ ἐρίδες καὶ οἱ διαπληκτισμοὶ μεταξύ τῶν
μελῶν τῆς ἀποικίας λόγω τῆς θέσπισης τοῦ Πταισματοδικείου ἐνῶ διορίστηκαν
νοσοκόμοι καὶ περιποιήτριες γιὰ τους ἀσθενεῖς. Ἀρχισε ἡ περίθαλψη τῶν ἀσθενῶν με
τὴν παροχὴ φαρμάκων, κρεβατιῶν καὶ κλινοστρωμνῶν ἐνῶ ὁ ἰδρυθεὶς συνεταιρισμὸς
μποροῦσε νὰ παρέχει σε οικονομικὲς τιμές τὰ τρόφιμα στους ἐγκλείστους, μέχρι ποῦ
ξέσπασε ὁ πόλεμος τοῦ 1940 (Grivel, 1998· Παπαδάκης, 2011· Ρεμουντάκης, 2012).

Το λεπροκομείο από την Κατοχή μέχρι το οριστικό κλείσιμο (1940- 25 Σεπτεμβρίου 1957). Από τα τέσσερα ραδιόφωνα που υπήρχαν στο νησί πληροφορήθηκαν οι λεπροί την κήρυξη του πολέμου μεταξύ της Ελλάδας και της Ιταλίας (Ρεμουντάκης, 2012). Παρά το πολεμικό κλίμα και την εν γένει κατάσταση, το χρηματικό επίδομα καταβάλλονταν μέχρι την αναχώρηση της κυβέρνησης από την Ελλάδα προς την Ανατολή. Η κατάσταση τότε άλλαξε και το νησί ξέμεινε από τρόφιμα και πρώτα από ψωμί διότι το αλεύρι κατασχέθηκε από τα στρατεύματα κατοχής. Το κυριότερο μέλημα των εγγλείστων ήταν η επιβίωση, το κρατικό επίδομα σταμάτησε και οι συναλλαγές ή διεκόπησαν ή άρχισαν να γίνονται σε είδος (Σαββάκης, 2008). Η επιδείνωση της κατάστασης οδήγησε μια επιτροπή 20 ατόμων να μεταβεί στην Πλάκα όπου ήταν ο εποπτεύων Ιταλικός λόχος και να διαμαρτυρηθούν για την έλλειψη τροφίμων. Σκοπός της Επιτροπής ήταν να συμπεριληφθούν τα άτομα της Σπιναλόγκας στις δυνάμεις κατοχής ώστε να τους παρέχονται τρόφιμα. Πράγματι οι Ιταλοί βοήθησαν με αποστολή τροφίμων και το πρόβλημα της σίτισης λύθηκε μέχρι το Μάρτιο του 1942 (Ρεμουντάκης, 2012). Μετά την Γερμανική εισβολή η κατάσταση και πάλι επιδεινώθηκε λόγω της έλλειψης τροφίμων. Έλλειψη παρουσιάστηκε έκ νέου και για να λυθεί το πρόβλημα προσωρινά ξεκίνησαν έρανοι για συγκέντρωση τροφίμων υπό την αιγίδα της εκκλησίας. Η κατάσταση όμως έβαινε συνεχώς επιδεινούμενη, γιαυτό και οι έγκλειστοι αποφάσισαν να διεκδικήσουν τα προς το ζείν και λήφθηκε η εξής απόφαση: για δύο μέρες να μην προσεγγίζει η βάρκα του δημοσίου τη νησίδα, να κλειστούν οι κάτοικοι στα σπίτια τους και να κλειδωθούν μέσα στα τείχη μην αφήνοντας κανένα από το προσωπικό να μπει και αν αυτά δεν απέδιδαν να έστελναν την πέμπτη ημέρα με τη βάρκα τον ιερέα, τις πλύντριες και το υγιές προσωπικό μαζί με τα τρία παιδιά στην Πλάκα. Οι δύο πρώτες κινήσεις έγιναν επιτυχώς και την πέμπτη ημέρα άρχισε μια συνδιαλλαγή με τις κατοχικές δυνάμεις η οποία είχε επιτυχή έκβαση. Ακολούθησε αποστολή εφοδίων και από τον Ερυθρό Σταυρό και η κατάσταση ομαλοποιήθηκε μέχρι την αναχώρηση των Γερμανών, τη 6^η Σεπτεμβρίου του 1944 (Ρεμουντάκης, 2012).

Στα τέλη της δεκαετίας του 1940 με τις αρχές του 1950 η κατάσταση συνέχισε βελτιούμενη. Στο νησί έφτασε γεννήτρια ρεύματος και ηλεκτροδοτήθηκε όλο, ήρθαν δύο ασθενοφόρα για μεταφορά των ασθενών και η μηνιαία καταβολή του επιδόματος συνεχιζόταν (Grivel, 1998). Το 1941 φτάνει η είδηση στη Σπιναλόγκα ότι στην Αμερική, στα εργαστήρια Park-Daves δοκιμαζόταν ένα νέο φάρμακο, η προμίνη, στους ασθενείς

του λεπροκομείου Carville στη Λουιζιάνα και τα αποτελέσματα των κλινικών δοκιμών ήταν ιδιαίτερος ενθαρρυντικός. Με την ανακάλυψη αυτή αρχίζει η αντίστροφη μέτρηση για το λεπροκομείο. Μέχρι το 1947 η ζωή των εγκλειστών της Σπιναλόγκας διακατέχεται από την ελπίδα της ίασης αφού μέχρι τότε το φάρμακο δεν ήταν έτοιμο προς χορήγηση, παρά μόνο μέχρι τις 18 Ιανουαρίου του 1948 οπότε ξεκίνησε η χορήγησή του σε μορφή ταμπλετών διαζόνης .

Οι ασθενείς που παρέμεναν στη Σπιναλόγκα συνέχισαν να διεκδικούν αξιοπρεπείς συνθήκες διαβίωσης παρά τη βελτίωση της κατάστασης της υγείας τους. Τον Σεπτέμβριο του 1952 εκδίδεται διάταγμα για τη σταδιακή κατάργηση των λεπροκομείων στην Ελληνική επικράτεια και την ίδρυση ενός θεραπευτικού ιδρύματος στην Αθήνα (Grivel, 1998). Η καθυστέρηση της υλοποίησης του νόμου οδηγεί στις 20 Ιανουαρίου του 1953 σε εξέγερση και 30 λεπροί πήραν τη λέμβο υπηρεσίας και πήγαν στην Πλάκα με σκοπό να συναντηθούν με τις αρχές και να εκθέσουν τα αιτήματά τους. (Σαββάκης, 2005). Στις 29 Ιανουαρίου 1953 αυξάνεται το χρηματικό επίδομα των ασθενών στις 15.000 δρχ. ικανοποιώντας έτσι ένα από τα αιτήματα. Στις 13 Φεβρουαρίου του 1953 οι λεπροί ξεκινούν απεργία πείνας ζητώντας να τεθεί ο θεμέλιος λίθος του νέου ιδρύματος στην Αθήνα. Στις 16 Φεβρουαρίου του ίδιου έτους ο γιατρός του λεπροκομείου αναφέρει ότι...*μας έστείλατε πάλι άναρχικούς λεπρούς από την Αθήνα. Οι δυο καινούργιοι, με τη βοήθεια του ύφιστάμενου πυρήνα διεγείρουν τα πνεύματα... Πρέπει να απομακρυνθούν από δω πάση θυσία, γιατί αλλιώς θα αντιμετωπίσουμε νέα προβλήματα...* (Grivel, 1998σελ.86). Την 1^η Μαΐου του 1953 οι ταραξίες λεπροί μεταφέρονται σε Σάμο και Χίο, η τάξη όμως στο νησί δεν αποκαθίσταται (Σαββάκης, 2008).

Μετά από πολλές παλινωδίες ψηφίζεται ο νόμος 3369/1955 «Περί μέτρων προς καταπολέμησιν της λέπρας» (ΦΕΚ 258, Α' 23/9/1955, 2111-2112)

ΕΦΗΜΕΡΙΣ ΤΗΣ ΚΥΒΕΡΝΗΣΕΩΣ
ΤΟΥ ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ

'Εν 'Αθήναις
τῆ 23 Σεπτεμβρίου 1955 ΤΕΥΧΟΣ ΠΡΩΤΟΝ 'Αριθμὸς φύλλου 258

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΝΟΜΟΘΕΤΙΚΑ ΔΙΑΤΑΓΜΑΤΑ
Ν. Δ. 3366. Περὶ ἀσκήσεως τοῦ ἱατρικοῦ ἐπαγγέλματος...
Ν. Δ. 3367. Περὶ μονοποτιζέως ἐκτάκτων ὑπαλλήλων...
Ν. Δ. 3369. Περὶ μέτρων πρὸς καταπολέμησιν τῆς λέπρας...
Ν. Δ. 3370. Περὶ κωρύσεως τοῦ Κώδικος τῆς Ἑλληνικῆς Ψυχγενείας...
Ν. Δ. 3372. Περὶ κερατοπλαστικῶν ἐγχειρήσεων...

ΔΙΑΤΑΓΜΑΤΑ

Περὶ ἀκωρύσεως τῶν ἀπὸ 10.4.55 καὶ 11.4.55 Β. Δ., κωρύσεως ὄριστικῶν συμπληρωματικῶν πινάκων ἔτους 1955-56, προαγωγῆς ἀνωτέρων Ἀξιωματικῶν Ὁπλίων καὶ ἐντάξεως τούτων ἐν τῇ ἐπιτερίδι...
Περὶ συμπλήρωσεως τοῦ ἀρθροῦ 7 τοῦ ἀπὸ 23.6.54 Β. Δ. «περὶ ρυθμίσεως λεπτομερειῶν ἐφαρμογῆς τοῦ Ν. 2765) 1954 «περὶ διευκολύνσεων διὰ τὴν πώλησιν τῶν προϊόντων

Δῆποτε Γενικῶν Νοσοκομείων Νομικοῦ Προσώπου Δημοσίου ἢ Ἰδιωτικοῦ Δικαίου.

Ἄρθρον 2.

- 1. Οἱ κατὰ τὸ προηγουμένον ἀρθρον ὑποψήφιοι πρὸς ἀσκήσιν πτυχίου τῆς Ἰατρικῆς, κατόπιν αἰτήσεώς των, ὑποβαλλομένης πρὸς τὸ Ὑπουργεῖον Κοινωνικῆς Προνοίας, προσλαμβάνονται ὡς ἄμισθοι ἐκτάκτοι βοηθοὶ εἰς τὸ πληθέστερον πρὸς τὸν τόπον τῆς μονίμου κατοικίας αὐτῶν Γενικῶν Νοσοκομείων, κατ' ἀναλογίαν ἐνὸς ἐκτάκτου βοηθοῦ πρὸς εἴκοσιν ἐν λειτουργίᾳ κλινάς.
2. Ἐπὶ ἀριθμοῦ ὑποψηφίων μεγαλειτέρου τῶν ὑπαρχουσῶν, κατὰ τὰ ἀνωτέρω, θέσεων ἐκτάκτων βοηθῶν, προμνοῦνται οἱ ἐχοντες ἀνώτερον βαθμὸν πτυχίου, τῶν λοιπῶν τοποθετωμένων εἰς ἕτερα Γενικά Νοσοκομεία κατὰ τὴν αὐτὴν ὡς ἄνω ἀναλογίαν. Οἱ τυχὸν καὶ μετὰ τοῦτο πλειονώτεροι, τοποθετοῦνται ὡς ὑπεράριθμοι ἐξωτερικοὶ ἄμισθοι βοηθοὶ.
3. Ἀπαντες οἱ ἀνωτέρω, προκαμένοι περὶ Γενικῶν Νοσοκομείων ἐδρεύοντων ἐκτὸς τῶν Ἀθηνῶν, Πειραιῶς καὶ Θεσσαλονίκης, δικαιούνται τροφῆς εἰς βάρος τῶν Ἰδρυμάτων καὶ κατοικίας, ἐφ' ὅσον στεροῦνται τούτης.
4. Ὡς τόπος μονίμου κατοικίας, κατὰ τὴν ἐννοίαν τοῦ πα-

Νόμος 3369/1955 «Περὶ μέτρων πρὸς καταπολέμησιν τῆς λέπρας» ΦΕΚ 258, Α' 23/9/1955

ΕΦΗΜΕΡΙΣ ΤΗΣ ΚΥΒΕΡΝΗΣΕΩΣ (ΤΕΥΧΟΣ ΠΡΩΤΟΝ)

Ἄρθρον 7.
Ἡ ἐπιὰ τὸ παρὸν ἀρθρον ἀπὸ τῆς δημοσίευσέως αὐτῆς τῆς Ἑπιτερίδος τῆς Κοινοβουλίας.
Ἄρθρον 8.
ΠΡΟΪΚΟΝ ΤΟ ΠΡΟΪΚΟΝ ΕΠΙΧΡΕΩΤΟ
Α. ΠΕΡΙΣΤΑΣΕΙΣ
ΑΞΙΩΜΑΤΙΚΟΙ ΠΑΡΑΘΥΡΟΙ
ΤΑ ΜΕΛΗ
ΚΑ. ΘΕΩΡΩΝΟΠΟΥΛΟΣ, Ε. ΝΙΚΟΛΑΪΔΗΣ, Α. ΕΠΙΤΑΞΙΑΣ, Α. ΜΑΡΚΑΚΗΣ, Η. ΑΓΑΠΙΤΗΣ, ΣΤ. ΠΟΥΤΟΥΠΟΥΛΟΣ, Δ. Α. ΣΤΡΑΤΟΣ, Γ. ΡΑΛΛΗΣ, Κ. ΚΑΛΑΝΤΙΔΗΣ, Δ. ΑΡΤΗΜΙΔΗΣ, ΔΩ. ΤΑΔΙΩΛΟΤΟΥ, Β. ΠΑΠΑΓΡΗΓΟΠΟΥΛΟΣ, ΜΗΡ. ΚΑΒΑΛΑΣ, Ε. ΓΙΒΑΔΟΠΟΥΛΟΣ, ΓΕΡ. ΑΓΚΩΝΣ.
Ἄρθρον 9.
Ἄρθρον 10.
ΝΟΜΟΘΕΤΙΚΟΝ ΔΙΑΤΑΓΜΑ (α' ἀπὸ 3369)
Περὶ μέτρων πρὸς καταπολέμησιν τῆς λέπρας.
ΠΑΝΑΓΙΟΣ
ΒΑΣΙΛΕΥΣ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ
Ἄρθρον 1.

ΕΦΗΜΕΡΙΣ ΤΗΣ ΚΥΒΕΡΝΗΣΕΩΣ (ΤΕΥΧΟΣ ΠΡΩΤΟΝ)

ΝΟΜΟΘΕΤΙΚΟΝ ΔΙΑΤΑΓΜΑ (α' ἀπὸ 3370)
Περὶ μετρώσεως τοῦ Κόδικος τῆς Ἑλληνικῆς Ψυχγενείας.
ΠΑΝΑΓΙΟΣ
ΒΑΣΙΛΕΥΣ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ
Ἄρθρον 1.
Ἄρθρον 2.
Ἄρθρον 3.
Ἄρθρον 4.
Ἄρθρον 5.
Ἄρθρον 6.
Ἄρθρον 7.
Ἄρθρον 8.
Ἄρθρον 9.
Ἄρθρον 10.
Ἄρθρον 11.
Ἄρθρον 12.
ΠΑΝΑΓΙΟΣ
Β.
ΑΞΙΩΜΑΤΙΚΟΙ ΠΑΡΑΘΥΡΟΙ
ΑΞΙΩΜΑΤΙΚΟΙ ΠΑΡΑΘΥΡΟΙ
ΤΑ ΜΕΛΗ
Η. ΚΑΝΔΙΩΠΟΥΛΟΣ, ΚΑ. ΘΕΩΡΩΝΟΠΟΥΛΟΣ, Ε. ΝΙΚΟΛΑΪΔΗΣ, Α. ΓΕΡΩΝΟΠΟΥΛΟΣ, Α. ΕΠΙΤΑΞΙΑΣ, ΣΤ. ΠΟΥΤΟΥΠΟΥΛΟΣ, Δ. Α. ΣΤΡΑΤΟΣ, Γ. ΡΑΛΛΗΣ, Κ. ΚΑΛΑΝΤΙΔΗΣ, Δ. ΑΡΤΗΜΙΔΗΣ, ΔΩ. ΤΑΔΙΩΛΟΤΟΥ, Β. ΠΑΠΑΓΡΗΓΟΠΟΥΛΟΣ, ΜΗΡ. ΚΑΒΑΛΑΣ, Ε. ΓΙΒΑΔΟΠΟΥΛΟΣ, ΓΕΡ. ΑΓΚΩΝΣ.
Ἄρθρον 13.
Ἄρθρον 14.
Ἄρθρον 15.
Ἄρθρον 16.
Ἄρθρον 17.
Ἄρθρον 18.
Ἄρθρον 19.
Ἄρθρον 20.

Νόμος 3369/1955 «Περὶ μέτρων πρὸς καταπολέμησιν τῆς λέπρας» ΦΕΚ 258, Α' 23/9/1955

Ο νόμος αυτός πρόβλεπε την κατ'οίκον νοσηλεία των ασθενών. (ΦΕΚ 258, Α'23/9/1955, 2111-2112).

Τον Μάρτιο του 1956 ο υπουργός Υγείας Στ. Πολυζωγόπουλος επικεφαλής αντιπροσωπείας του υπουργείου, νομαρχών και βουλευτών της Κρήτης φτάνει στη Σπιναλόγκα και συναντάται με αντιπροσωπεία των λεπτρών κατοίκων επικεφαλής των οποίων είναι ο Επαμεινώνδας Ρεμουντάκης και του υποβάλλουν ένα και μοναδικό αίτημα: «...να φύγουμε από δώ, ζωντανοί ή πεθαμένοι...» (Ρεμουντάκης, 2012 · Σαββάκης, 2005 · Grivel, 1998). Τον Ιούλιο του 1957 μεταφέρονται οι 30 τελευταίοι λεπροί στον Αντιλεπρικό σταθμό του νοσοκομείου Λοιμωδών στην Αθήνα ενώ στις 30 Σεπτεμβρίου του 1957 το λεπροκομείο της Σπιναλόγκας καταργείται οριστικά αφού εκλείπει ο λόγος ύπαρξής του (ΦΕΚ 197 Α', Ν.Δ. 3766/ 30.9.1957, αρθ.4, 1510-1511)

ΕΦΗΜΕΡΙΣ ΤΗΣ ΚΥΒΕΡΝΗΣΕΩΣ

ΤΟΥ ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ

Έν Αθήναις
τῆ 30 Σεπτεμβρίου 1957

ΤΕΥΧΟΣ ΠΡΩΤΟΝ

Ἀριθμὸς φύλλου 197

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΝΟΜΟΘΕΤΙΚΑ ΔΙΑΤΑΓΜΑΤΑ

- Ν. Δ. 3763. Περὶ ἀντικαταστάσεως τοῦ ἀρθροῦ μόνου τοῦ ἐπ' ἀριθ. 381)47 Ν. Δ) τοῦ «περὶ χαρακτηρισμοῦ τῶν Ἡλεκτροτεχνικῶν ὡς ὑπαλλήλων καὶ περὶ χαρακτηρισμοῦ τῶν ἀρχιθερμαστῶν καὶ θερμαστῶν». 1
- Ν. Δ. 3766. Περὶ συγχωνεύσεως τῶν Νοσοκομείων Προσκαιροῦ Ἀθηνῶν καὶ Γενικοῦ Κρατικοῦ Ἀθηνῶν εἰς ἑνιαίον Γενικὸν Νοσοκομεῖον, μετατροπῆς τοῦ Κρατικοῦ Σανατορίου Περιφάλλψεως Δημοσίων Ὑπαλλήλων εἰς Δημόσιον Παιδιατρικὸν Νευροψυχιατρικὸν Νοσοκομεῖον καὶ ἄλλων τινῶν διατάξεων. 2
- Ν. Δ. 3767. Περὶ τροποποιήσεως καὶ συμπληρώσεως τοῦ Νόμου 2475 ἔτους 1920 «περὶ μεταναστεύσεως καὶ ἀποδημίας». 3

ΝΟΜΟΘΕΤΙΚΑ ΔΙΑΤΑΓΜΑΤΑ

(1)

ΝΟΜΟΘΕΤΙΚΟΝ ΔΙΑΤΑΓΜΑ ἐπ' ἀριθ. 3763.

Περὶ ἀντικαταστάσεως τοῦ ἀρθροῦ μόνου τοῦ ἐπ' ἀριθ. 381)47 Ν. Δ) τοῦ «περὶ χαρακτηρισμοῦ τῶν Ἡλεκτροτεχνικῶν ὡς ὑπαλλήλων καὶ περὶ χαρακτηρισμοῦ τῶν ἀρχιθερμαστῶν καὶ θερμαστῶν».

ΠΑΥΛΟΣ

ΒΑΣΙΛΕΥΣ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ

Ἐχόντες ἐπ' ὄψει τὰς διατάξεις τοῦ ἀρθροῦ 35 τοῦ Συντάγματος καὶ τὴν ἀπὸ 12 Σεπτεμβρίου 1957 σύμφωνον γνώμην τῆς κατὰ τὴν παράγραφον 2 τοῦ αὐτοῦ ἀρθροῦ 35 Εἰδικῆς Ἐπιτροπῆς ἐκ Βουλευτῶν, προτάσει τοῦ Ἡμετέρου Ὑπουργικοῦ Συμβουλίου, ἀπεφασίσμεν καὶ διατάσσομεν:

Ἄρθρον 4.

1. Τὸ ἐν Σπιναλόγκᾳ τῆς Νήσου Κρήτης Νοσηλευτήριον Λεπρῶν «Ἅγιος Παντελεήμων» καταργεῖται ἐκλιπόντος τοῦ σκοποῦ αὐτοῦ καὶ ἀντ' αὐτοῦ ἰδρύεται εἰς τὴν αὐτὴν θέσιν Νοσηλευτικὸν Ἰδρυμα νευροψυχικῶς ἀνιάτων ἀτόμων ὑπὸ τὴν ἐπωνυμίαν «Ἅγιος Παντελεήμων» διεπόμενον ὑπὸ τῶν διατάξεων τοῦ Ν. Δ. 2592)53 ὡς ἐτροποποιήθη καὶ συμπληρώθη μεταγενεστέρως, δυνάμει μέχρι τετρακοσίων Κλι- νῶν διὰ τὴν περίθαλψιν διανοητικῶς καὶ ψυχικῶς ἀνωμάτων καὶ καθυστερημένων μὴ ἰσχύμων καὶ μὴ κοινωνικῶς βιω- σίμων ἀτόμων.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΕΝΑΤΟ - ΟΙ ΣΥΝΘΗΚΕΣ ΔΙΑΒΙΩΣΗΣ ΣΤΗ ΣΠΙΝΑΛΟΓΚΑ

Οι περιγραφές που υπάρχουν για τη ζωή στη νησίδα της Σπιναλόγκας προέρχονται κυρίως από τις αφηγήσεις των περιηγητών που την επισκέφτηκαν και από προσωπικές μαρτυρίες (Παπαδάκης,2011). Στα αρχικά χρόνια της λειτουργίας της, οι συνθήκες διαβίωσης χαρακτηρίζονταν ως άθλιες. Οι περιγραφές αποτυπώνουν με παραστατικότητα τη ζοφερή πραγματικότητα της διαβίωσης των λεπρών.

Μαρτυρία Ζευφάρτ. Η κατάσταση περιγράφεται από τον καθηγητή ιατρό Ζευφάρτ ο οποίος επισκέφθηκε τη Σπιναλόγκα το 1924 ως εξής ...*Εἰς τὸ Λεπροκομεῖον Σπιναλόγκας μεταβαίνει κανεὶς μετὰ δυσκολίας. Τοῦτο εὐρίσκεται ἐπὶ ἐνὸς παλαιοῦ φρουρίου τῆς ὁμωνύμου νησίδος...Ἐπὶ τῆς ἀπέναντι παραλίας, ἀπεχούσης περὶ τὰ 800 μέτρα τῆς νησίδος, κεῖται ὁ συνοικισμὸς Πλάκα, ὅπου ἐδρεύει ἡ Διοίκησις τοῦ Λεπροκομείου. Ἐνταύθα κατοικεῖ ἅπαν τὸ προσωπικόν, ὁ ἰατρός, ὁ γραμματεὺς του, δύο φύλακες καὶ τρεῖς λεμβοῦχοι, οἵτινες ἐκτελοῦν καὶ τὴν μετὰ τῆς νησίδος συγκοινωνίαν. Ἡ πρώτη διαδρομὴ διὰ μέσου τῶν κατεστραμμένων δρόμων τῆς νεκρᾶς πόλεως ἀφίνει εἰς τὸν ἐπισκέπτην βαθειὰν ἐντύπωσιν. Παρέχει τὴν εἰκόνα τῆς ἀπαισίας ζωῆς τῶν λεπρῶν ἐνταύθα. Δεξιὰ καὶ ἀριστερὰ ἴστανται ἢ κάθηνται οὔτοι πρὸ τῶν οἰκιῶν μὲ τὰ ἀπαισίως ἀκρωτηριασμένα ἄκρα τῶν καὶ τὰς φρικώδεις ὄψεις τῶν, κατὰ τὸ μᾶλλον καὶ ἥττον εἰς ὄλους ὁμοίως ἀλλοιωμένας (λεόντειος ὄψις, σατυρίασις). Ἐδῶ μὲν ἄλλοι ἀσθενεῖς μὲ τελείως κατεστραμμένην τὴν ρίνα εἰς τὴν ὁποίαν μόνον μία χαίνουσα κοιλότης παραμένει, ἐκεῖ δὲ ἄλλοι ἀπαίσιοι τὴν ὄψιν ἐν μέρει τυφλοὶ περιβαλλόμενοι ἀπὸ σμήνη μυῶν. Νέοι καὶ γέροντες, γυναῖκες καὶ ἄνδρες, ἀσθενεῖς ἐλαφρῶς καὶ βαρέως ἀτενίζουσι μὲ κατάπληξιν τὸν ξένον ὁ ὁποῖος τοὺς ἐπισκέπτεται εἰς τὴν λεπρᾶν τῶν πόλιν. Βωβοί, μὲ μίαν νεκρικὴν σιγὴν στέκονται εἰς τοὺς τοίχους τῶν σπιτιῶν τῶν ἢ κάθηνται εἰς τὰ θύρας καὶ τὰ παράθυρα. Ἐνας νοσοκόμος προηγεῖται τῆς μικρᾶς ἀκολουθίας ἐπὶ κεφαλῆς τῆς ὁποίας ἐγὼ βαδίζω καὶ μὲ ἓνα κατοβρεχτήρι, τὸ ὁποῖον εἶναι γεμάτο ἀπὸ διάλυσιν φαινικοῦ ὀξέως καταβρέχει δεξιὰ καὶ ἀριστερὰ τὸν δρόμον. Μὲ τὸ κατάβρεγμα ὅμως αὐτὸ δὲν κατορθοῦται νὰ ἐξουδετερωθῇ ἡ ἀπαισία ὁσμή πού βγάζουν οἱ λεπροί. Σὲ μίαν μικρὰ πλατεῖα μᾶς ἀντικρύζει εἰς ἱερεὺς φέρων τὸ θρησκευτικόν του ἔνδυμα. Κάθ' ἣν στιγμὴν ἐτοιμάζομαι νὰ τοῦ δώσω τὸ χέρι μου καὶ τὸν χαιρετίσω μου τὸ τραβὰ ἓνας ἐκ τῆς συνοδείας μου λέγοντάς μου: “Καὶ αὐτὸς εἶναι λεπρός”. Κανεὶς δὲν τολμᾷ νὰ ἐγγίσῃ τοὺς λεπρούς!! Σιγὰ σιγὰ, λύεται ἡ ἀπαισία σιγὴ καὶ μὲ ταῖς βραχνῆς, χαρακτηριστικῆς,*

σάν κρωγμές, φωνές τῶν μᾶς παραπονοῦνται οἱ λεπροὶ πικρῶς διὰ τὴν ἀπομόνωσιν τῶν καὶ πρὸ παντός, διότι δὲν τοὺς γίνεται καμμία θεραπεία ἢ τουλάχιστον δὲν γίνονται εἰς αὐτοὺς περάματα νὰ βελτιωθῇ ἢ νὰ σταματίσῃ ἡ νόσος τῶν. Διαρκῶς κάθε χρόνο ὁ ἰατρός τοῦ Νοσοκομείου καὶ ὁ Νομιάτρος προσπαθοῦν καὶ ζητοῦν νὰ τοὺς ἀποσταλοῦν φάρμακα εἴτε ἀπὸ τὴν Κυβέρνησιν, εἴτε ἀπὸ ξένας ὀργανώσεις, δυστυχῶς ὅμως εἰς μάτην... Οἱ λεπροὶ ἀπασχολοῦνται μὲ τὴν διατήρησιν τῶν οἰκιῶν τῶν, τῶν μικρῶν κηπαρίων, τὰ ὁποῖα ἔχουσι καὶ μὲ τὴν παρασκευὴν τῆς τροφῆς τῶν, ἥτις χορηγεῖται εἰς εἶδος καὶ μεταφέρεται διὰ λέμβου ὑπὸ τῆς Διευθύνσεως... μεταξύ τῶν 210 λεπρῶν ὑπερτεροῦν κατὰ τί τῶν γυναικῶν οἱ ἄνδρες. Οἱ περισσότεροὶ τούτων εἶναι ἡλικίας 35-50 ἐτῶν, ὑπάρχουσι ὅμως μεταξύ αὐτῶν καὶ τινὲς νέοι ἄνδρες καὶ γυναῖκες (ὁ νεώτερος 16 ἐτῶν καὶ ἡ πλέον νεαρὰ 25 ἐτῶν) καθὼς ἐπίσης καὶ ἡλικιωμένοι μέχρι 70 καὶ 75 ἐτῶν. Ἡ δύναμις τῶν λεπρῶν παραμένει πάντοτε ἡ ἴδια, 200-250. Κάτ' ἔτος ἀποθνήσκουσι περὶ τοὺς 30 καὶ εἰσάγονται ἐξ ἴσου ἄλλοι τόσοι νέοι. Πάντες οἱ κάτοικοι τῆς νήσου εἶναι λεπροὶ πλὴν τεσσάρων ἡλικιωμένων γυναικῶν, αἵτινες ἐθελουσίως ἠκολούθησαν εἰς τὸ Λεπροκομεῖον τοὺς ὀκείους τῶν. Ἐν μέρει αὗται παρέμειναν μετὰ τὸν θάνατον τῶν συζύγων τῶν ὡς πλύντριαι ἐν Σπιναλόγκα. Καὶ αἱ τέσσαρες ἐξωτερικῶς δὲν παρουσιάζουν συμπτώματα τῆς λέπρας. ...Μία περίπτωσις ὅμως μόλυνσεως ἐν Σπιναλόγκα ὑπάρχει: Πρόκειται περὶ ἐνὸς λεμβούχου ὑγιοῦς προηγουμένως (ὅστις ὅμως κατήγετο ἀπὸ ἓνα χωρίον εἰς τὸ ὁποῖον ἦσαν λεπροὶ) ὅστις (σ.σ. Ὁ μολυνθεὶς ἦταν ὁ Ἰωάννης Ν. Πασχαλάκης, ἀπὸ τὴν Τουρλωτὴ Σητείας, καὶ τοῦ ὁποῖου συγγενεῖς εἶχαν προσβληθεῖ χρόνια πρὶν ἀπὸ τὴν ἴδια ἀσθένεια) εἰς ἡλικίαν 35 ἐτῶν ἐπαρουσίασεν μίαν λεπρώδη ρινίτιδα μὲ ἐπακολουθήσασα ὀζώδη λέπραν ἀφοῦ προηγουμένως ἐπὶ ὀκταετίαν μαζὺ μὲ τοὺς ἄλλους συναδέλφους τοῦ ἐξετέλει τὴν συγκοινωνίαν διὰ λέμβου μεταξύ Πλάκας καὶ νησίδος μεταφέρων καθημερινῶς τρόφιμα τῶν λεπρῶν καὶ εὕρισκόμενος εἰς διαρκῆ ἐπικοινωνίαν μὲ τοὺς ἀσθενεῖς. ...Γάμοι μεταξύ τῶν λεπρῶν δὲν εἶναι σπάνιοι· οὕτω μοὶ ἐπεδείχθη ἐν βρέφος ἡλικίας τεσσάρων ἐβδομάδων ἐκ λεπρῶν γονέων καὶ τὸ ὁποῖον οὐδὲν σημεῖον τῆς λέπρας ἔφερεν. Ἐκ τῶν νεογνῶν τὰ ὁποῖα ἐγεννήθησαν ἀπὸ τοῦ 1904 καὶ ἐντεῦθεν εἰς Σπιναλόγκαν ἐκ λεπρῶν γονέων πλὴν τοῦ ἄνω ρηθέντος, 12 ἐπέζησαν. Ἄπαντα προφανῶς εἶναι ὑγιά. Κατόπιν προσπαθειῶν τοῦ δραστηρίου Νομιάτρου κ. Περάκη ἐπετεύχθη ὀλίγας ἐβδομάδας πρὸς τῆς ἀφίξεώς μου νὰ ἀποσταλῶσιν 9 ἐξ αὐτῶν εἰς Ἀθήνας ἡλικίας 6 μηνῶν ἕως 10 ἐτῶν καὶ νὰ πομονωθῶσιν εἰς ἓνα Ὁρφανοτροφεῖον, ἀφοῦ ἕως τότε παρέμενον μὲ τοὺς λεπρούς

γονεῖς τῶν. Δύο ἄλλα παρελήφθησαν ἀπὸ τοὺς ὑγιεῖς συγγενεῖς τῶν. Ὅπωςδὴποτε εἶναι ἀνάγκη μίας κατὰ καιροὺς ἰατρικῆς ἐποπτείας, ἵνα διαπιστωθῆ μήπως τυχὸν ἦτο πλέον ἀργὰ ἢ ἐκ τῶν λεπρῶν γονέων ἀπομάκρυνσις τῶν.

Κατὰ τὴν ἐξέτασιν τῶν λεπρῶν ἀνεύρισκεν κανεῖς ὅλα τὰ στάδια καὶ ὅλας τὰ μορφᾶς τῆς νόσου. Ἐκ 200 λεπρῶν κατὰ τὰ πλεονάζοντα ἐμφανῆ συμπτώματα οἱ: 30 ἔπασχον ἐξ ὀζώδους λέπρας, 70 ἔπασχον ἐκ νευρικῆς λέπρας (ἀναισθητικῆς) καὶ 100 ἔπασχον ἐκ μικτῆς λέπρας. Τὰ πλέον νωπὰ περιστατικὰ τῆς ὀζώδους λέπρας ἐπαρουσίαζον ἐπιπέδους διηθήσεις καὶ περιγεγραμμένους ὄζους εἰς τὴν ἐπίδερμίδα καὶ ὑποδερμίδα, εἰς τὴν ρίνα καὶ τὰ ὦτα μεμονωμένως ἢ καὶ εἰς ἐκτεταμένον βαθμὸν. Προηγμέναι μορφαὶ τῆς νόσου παρετηροῦντο μὲ τοὺς σκληροὺς πολλαπλοὺς ὄζους καὶ διηθήσεις τοῦ προσώπου καὶ τῶν ἄκρων. Χαρακτηριστικὸν ἦτο ἡ τελεία πτώσις τῶν τριχῶν τοῦ μύστακος καὶ τῶν ὀφρύων καὶ ἡ εἰς τοὺς πλείστους χαρακτηριστικὴ λεόντειος ὄψις. Συνηθέστατα παρετηροῦντο ταυτοχρόνως καὶ λεπρώδεις ἀλλοιώσεις τῶν βλεννογόνων. Ἐκ τῶν νωπῶν περιστατικῶν παρετηρεῖτο πρὸ παντός ἔλλειψις ἐπιπολαίων ἢ βαθέων ἐλκῶν τοῦ βλεννογόνου τῆς ρινὸς (διαγνωστικῶς πολὺ σπουδαῖον διὰ τὴν ἀνεύρεσιν βακίλλων). Γενικῶς εἰς ὅλους τοὺς ἀσθενεῖς μὲ προκεχωρημένην μορφήν τῆς νόσου παρετηρεῖτο τελεία καταστροφή τῆς ρινὸς μὲ διάτρησιν τοῦ διαφράγματος. Εἰς μερικᾶς περιπτώσεις ἡ νόσος προσέβαλε τὸν βλεννογόνον τῆς στοματικῆς κοιλότητος, τοῦ λάρυγγος καὶ τοῦ φάρυγγος. Ἡ προσβολὴ τοῦ λάρυγγος εἶναι ἀσυνήθως ἀποδεικνύεται δὲ καὶ ἐκ τῆς τυπικῆς βραχνώδους φωνῆς σχεδὸν ὅλων τῶν λεπρῶν. Λεπρώδεις προσβολαὶ τῶν ὀφθαλμῶν συναντῶνται εἰς ὅλους τοὺς βαθμούς, ἀπὸ μίας ἀπλῆς προσβολῆς τοῦ ἐπιπεφυκότος μέχρι τυφλώσεως καὶ τελείας ἀπωλείας ἀμφοτέρων τῶν βολβῶν. Παρατηροῦνται πλὴν τῆς καθαρᾶς ὀζώδους λέπρας μὲ κολοβὰ ἄκρα καὶ πολλὰ περιστατικὰ καθαρᾶς νευρικῆς λέπρας (κηλιδώδης ἀναισθητικῆς) καθὼς ἐπίσης καὶ μικταὶ μορφαὶ ταύτης...

Τὸ Λεπροκομεῖον δέον νὰ παύσῃ νὰ εἶναι ἀποκλειστικῶς καὶ μόνον ἀπομονωτήριον τῶν λεπρῶν πρέπει νὰ μετατραπῆ εἰς ἓνα θεραπευτήριον τῶν λεπρῶν καὶ εἰς μίαν ἀνθρωπιστικὴν ἀποικίαν τῶν λεπρῶν. Εἶναι ἀνάγκη ἐντὸς τῆς Πόλεως Σπιναλόγκας νὰ ἀνεγερθῆ ἓν μικρὸν Νοσοκομεῖον μὲ Φαρμακεῖον καὶ Μικροβιολογικὸν Ἔργαστήριον. Τὸ προσωπικὸν διὰ τὴν ἰατρικὴν περίθαλψιν τῶν 200 περίπου λεπρῶν πρέπει τουλάχιστον νὰ ἀποτελῆται ἀπὸ δύο ἕως τρεῖς ἰατροὺς, ἐκ πέντε φυλάκων καὶ πέντε νοσοκόμων γυναικῶν. Οἱ ἰατροὶ τοῦ Λεπροκομεῖου δέον κατὰ καιροὺς νὰ

μεταβαίνουν εις Ἀθήνας καὶ παρακολουθοῦν τὰς προόδους τῆς ἐπιστήμης εις τὴν θαυμασίως ὄργανωμένην Πανεπιστημιακὴν Κλινικὴν τοῦ Καθηγητοῦ τῆς δερματολογίας κ. Φωτεινοῦ. Θεραπεία τῶν λεπρῶν πρέπει νὰ ἀρχίσῃ καὶ νὰ ἐφοδιασθῇ τὸ Λεπροκομεῖον μὲ ἐπίδεσμικὸν ὑλικὸν καὶ φάρμακα. Αἱ θεραπευτικαὶ ιδιότητες τῶν παραγῶγων τοῦ ὑδροκάρπου καὶ τοῦ ἐλαίου χλωμουγκρᾶ καὶ τὰ εἰδικὰ παρασκευάσματα Ἀντιλεπρόλ, Ναστίν, Θυμὸλ κ.λ.π. δεόν νὰ ἐφαρμοσθῶσιν καὶ τὰ ὁποῖα ἂν δὲν φέρουν ἴσιν πάντως ὅμως θὰ βελτιώσουν τὴν κατάστασιν τῶν ἀσθενῶν ἢ θὰ σταματήσουν τὴν ἐξέλιξιν τῆς νόσου... (Ζευφάρτ, 1933, σελ.74).

Ο νομάρχης Λασιθίου αναφέρει σε ἐπιστολὴν τοῦ πρὸς τὸν Ἐλευθέριον Βενιζέλο στις 6 Αὐγούστου τοῦ 1926 ...Καὶ ὡς εἰρκτὴ καταδίκων καὶ ὡς τάφος ἀκόμη εἶναι ἀνεπαρκής. Ἐπισκεφθεῖς ἀπεκόμισα τὰς χειρίστας ἐντυπώσεις καὶ ἴσως μόνῃ ἢ φαντασίᾳ ἐνὸς Δάντη θὰ ἠδύνατο νὰ περιγράψῃ ὅτι ὑπὲρ τὰ διακόσια ἀνθρώπινα ἄθλια πλάσματα πάσης ἡλικίας καὶ κοινωνικῆς θέσεως καὶ φύλου καὶ σωματικῆς παραμορφώσεως ἔχουν ἐκεῖ ἐγκαθειριχθῆ ἓν πλήρη ἀπογνώσει, ἄνευ συναισθήσεως ἠθικῶν ἢ καὶ γραπτῶν νόμων... (Γεωργίου, 1933, σελ.48). Οἱ οχλήσεις τοῦ νομάρχου πρὸς τις ἀρχές συνεχίζονται καὶ σε μιὰ ἀκόμη ἐπιστολὴν τοῦ πρὸς τὴν Διεύθυνσιν τοῦ Υπουργείου Υγιεινῆς τὴν 24^η Νοεμβρίου 1926 αναφέρει ὅτι...Ἐπιθεώρησα σχεδὸν ἅπασας τὰς οἰκίας ἢ μᾶλλον τὰς τρώγλας τῶν λεπρῶν, ἀληθῶς ἢ ἀνθρωπίνῃ συνείδησις ἐξανίσταται ἀπὸ τὴν ἐλεεινὴν κατάστασιν αὐτῶν. Ἡ περιγραφή τῆς ἀθλίας καταστάσεως εἶναι ἀδύνατος. Κάθε τρώγλη σχεδὸν, περικλείει καὶ ἓνα τυφλὸν ἢ ἀνάπηρον ἢ ἐν γένει ἀνίκανον πρὸς συντήρησιν τοῦ ἑαυτοῦ του, ἀφιεμένου εἰς τὴν τύχην του. Μέσα εἰς τὴν ὄζουσαν καὶ γεμάτην ἀκαθαρσιῶν ἐτοιμόροπον σχεδὸν οἰκίαν, μόλις διέκρινε τίς μίαν σκιάν ἀνθρωπίνου ἐρειπίου καὶ ἤκουε τὴν φωνὴν ἀνθρωπίνης ὑπάρξεως, ἢ ὁποῖα εἶς τὸ ἄκουσμα τοῦ τίτλου μου ἐπικαλεῖτο τὴν βοήθειάν μου.....αἱ δεξαμεναὶ τῶν τελειῶς ἀκάθαρται, ὅχι μόνον διὰ πόσιμον ὕδωρ ἀλλὰ καὶ δι' αὐτὴν τὴν πλύσιν τῶν ἐνδυμάτων τῶν ἀκατάλληλοι. Αἱ διαφοραὶ πλύντρια ἀναγκάζονται νὰ ἀφήνωσιν δύο καὶ τρεῖς ἡμέρας τὸ πρὸς πλύσιν ὕδωρ εἰς τὰ πληντῦρια, ἵνα καθαρίζῃ ἀπὸ τὴν λάσπην. Μία καὶ μόνῃ δεξαμενὴ ἔχει ἓνα περίπου μέτρον πόσιμον ὕδωρ... (Αναγνωστάκης, 1933, σελ.36).

Μαρτυρία Charles Nicolle. Σύμφωνα με τὸν Charles Nicolle...Ἡ 13^η Ὀκτωβρίου τοῦ 1904 ὑπῆρξε διὰ τοὺς μουσουλμάνους κατοίκους τῆς Σπιναλόγκας, μιὰ σημαντικωτάτῃ ἡμέρᾳ. Ἡ ἐλληνικὴ ἀρμοστεία τῆς Κρήτης τοὺς ἐξεδίωξε ἀπὸ τὰ ἐνετικὰ ἐρείπια καὶ τοὺς ἀντικατέστησε μὲ λεπρούς. Ἐκτοτε στὸ μικρὸ νησί δὲν ὑπάρχουν παρὰ

μόνον λεπροί... Άνδρες, γυναίκες, παιδιά με όλα τὰ κοστούμια τῆς Ἑλλάδος...χειρονομοῦν, ἀπλώνουν τὰ χέρια τῶν (τί χέρια!), μιλοῦν, φωνάζουν, κάτι ζητοῦν (με τί στόματα καί τί πρόσωπα φρικτά!). Αἰσθάνεται κανεῖς ὅτι βλέπουν σε αὐτούς πού φθάνουν, ὅτι περιμένουν, σωτήρας καί ὅτι διαμαρτύρονται στούς ἐπισκέπτας αὐτούς τῶν ὀλίγων ὥρῶν γιά τήν τερατώδη ζωὴ τῶν, ὅπου τὰ βλέμματα τῶν δὲν συναντοῦν καμμιά μορφή πού νὰ μὴν εἶνε σκαμμένη, παραμορφωμένη ἀπὸ τὴν ἀρρώστια, κανένα μέλος τὸ ὁποῖον νὰ μὴν ἔχη ὑποστή ἢ νὰ μὴν ὑπόκειται στὸν πιὸ φρικτὴ ἀκρωτηριασμό. Διότι τὸ νησί ἔχει παρὰ μόνον λεπρούς κατοίκους καί πίσω ἀπὸ τὰ ἐρειπωμένα τεῖχη, αἰχμάλωτοί της θαλάσσης, εἶναι ἐλεύθεροι. Ἐνας ἱερεὺς πού τὰ νεκρὰ μάτια τοῦ κρύβονται δύσκολα πίσω ἀπὸ κάτι γυαλιὰ σωφέρ, νομίζεις ὅτι διευθύνει τὸν χορὸ τῶν τρισαθλίων αὐτῶν ἀνθρώπων πού ἰκετεύουν. Ἄλλα ἀκόμη τραγικώτερον εἶναι τὸ θέαμα τῶν δρόμων, ὅπου ἐπάνω στὶς πέτρες τῶν θυρῶν κατακεῖνται οἱ περισσότερον ἀνάπηροι. Ἐπάνω ἀπὸ τὶς ἐλεεινὲς κατοικίες, τὸ ἐρειπωμένο κάστρο λές ὅτι ἐτοιμάζεται νὰ κυλίση με ὅλες τὶς πέτρες τοῦ ἐπάνω στὸν φρικτὸ αὐτὸν κόσμο. Ὅσοι ἀποθνήσκουν δὲν ἔχουν κανένα ἄλλο τόπο ταφῆς. Ἐδῶ καί ἐκεῖ μερικὲς σπιθαμὲς γῆς, ὅσες χρειάζονται γιά νὰ ἀναπτυχθοῦν μερικὰ ἄγρια κλήματα. Σὲ μερικὰ παράθυρα βλέπει κανεῖς γλάστρες, βάζα με λουλούδια καί ὡς σύντροφοι τῆς δυστυχίας αὐτῆς, γάτες, κότες καί τὸ ἀνησυχαστικὸν σμῆνος τῶν ποντικῶν. ...Ἡ μοίρα, ἡ ὁποία ἔχει τὴν τέχνη νὰ ἐπιδεινώνει τὰ βασανιστήριά της, προσθέτει εἰς τὴν τραγωδίαν τῆς ἀρρώστιας τὴν τραγωδίαν τῆς πλήξεως. Γιατί νὰ ἐργασθοῦν οἱ λεπροί; Κανένα ἀντικείμενο δὲν μπορεῖ νὰ ἐξέλθῃ ἀπὸ τὸ νησί καί κάθε λεπρὸς πληρῶνεται 25 δραχμᾶς τὴν ἡμέρα, ἐκτὸς τῶν βοηθημάτων πού λαμβάνει ἀπὸ τὴν οἰκογένειάν του, ἂν αὕτη εἶναι εὐπορος ἐννοεῖται. Τρία καταστήματα, τὰ ὁποῖα ἀνανεώνουν τὰ προμηθεῖας τῶν διὰ θαλάσσης, αὐστηρῶς κλειδωμένα, ἀνοίγουν ὠρισμένας ἡμέρας εἰς τὴν προκυμαίαν καί οἱ λεπροὶ ἀγοράζουν ὅ,τι χρειάζονται. Ὡς μόνη διασκέδασι καί ἀπασχόλησι, ἐλλείψει ἐργασίας, κυττάζουν τὴν θάλασσα, παίζουν μερικὰ παιχνίδια, μερικὰ ὄργανα μουσικῆς. Τὸν περισσότερον ὁμως καιρὸν καταριοῦνται τὴν τύχην τους, πίνουν, μεθοῦν, τσακώνονται καί ἀγαποῦν. Στὴν Σπιναλόγγα δὲν ὑπάρχει ἀστυνομία. Καθένας πού φθάνει στὸ νησί, στεγάζεται ὅπως ἢ μπορεῖ, ὅπου εὔρει. Ἡ δύναμις τοῦ ἰσχυροτέρου ἢ ὁ οἶκτος προμηθεύουν τὶς καλλύτερες κατοικίες. Ὅταν γίνονται πολὺ μεγάλοι καυγάδες, τότε ἔρχονται ἀπὸ τὴν γειτονικὴ ἀκτὴ δύο χωροφύλακες, κλείνουν τοὺς ταραχοποιούς γιά λίγα λεφτὰ σὲ μία φυλακὴ καί ὕστερα ξαναφεύγουν. Ἄν γίνῃ κανένα δυστύχημα, ἂν προσβληθῇ ἀπὸ καμμιά ἄλλη

άρρώστια κανέναν λεπρός, έρχεται στο νησί ίατρός...“Όταν έπισκέφθημεν έμεις τὸ νησί, δέν έγινετο ούτε τῆς λέπρας συστηματική νοσηλεία...Εύρήκαμε έναν άνδρα, πιθανώτατα άπρόσβλητον, και μᾶς έψιθύρισε, ότι μία νεαρή γυναίκα ηύτοκτόνησε, μόλις προσβεβλημένη άπο τήν άρρώστια, τρομαγμένη άπό ώρισμένες καταδιώξεις. Πολλοί έπεσαν στη θάλασσα και έπνίγηκαν για να γλυτώσουν άπο τήν φρικτή φυλακή αλλά και μερικοί κατώρθωσαν κολυμβώντας να φύγουν (τέσσαρες μέχρι σήμερα).Είναι καιρός, προς τιμήν τῆς Ελλάδος, εύγενοῦς και δραστηρίου έθνους, ή όποία άξίζει τήν φιλίαν και τήν εκτίμησίν μας, να εξαλείψει τὸ αἴσχος τῆς Σπιναλόγκας... (Nicolle, 1932, σελ. 72-74).

Μια περιγραφή του χώρου όπου ζούσαν οι λεπροί αναφέρει ότι...Ακολουθοῦσες τὸν κεντρικό δρόμο πὸν περνοῦσε άπό όλη τήν κατοικημένη περιοχή , άπό βορρᾶ προς νότο, τήν όποία όνόμαζαν « ή λεωφόρος του πόνου». Άπό τή μέση του περνοῦσε ένα αὐλάκι πὸν συγκέντρωνε τὸ νερὸ τῆς βροχῆς και τὸ διοχέτευε σὲ δυὸ μεγάλες στέρνες όπου έπαιρναν τὸ νερὸ για να πιοῦν. Τὸ περπάτημα στο δρόμο αὐτὸ ἦταν πολὺ δύσκολο ιδίως για όποιον εἶχε πληγές στα πόδια. Περπατώντας συναντοῦσες δεξιά και άριστερά, δίπλα στις εισόδους τῶν σπιτιῶν, πρωτόγονες τουαλέτες φτιαγμένες άπο παλιά σαπισμένα σανίδια, τοποθετημένα πάνω σὲ ένα λάκκο...(Grivel, 1998,σελ.72). Η κατάσταση μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του 1930 παρέμενε η ίδια...Περπατώντας τήν κατοικημένη περιοχή συναντοῦσες δεξιά και άριστερά σπίτια, πὸν πλάι τῶν στήν πρόσοψη, και για εύκολία τοῦ άρρώστου, όπως έλεγαν, όταν θα γίνονταν άνήμπορος υπῆρχε πρωτόγονον άποχωρητήριο πὸν επάνω άπο τὸ βόθρο εἶχαν τοποθετηθεῖ μερικὰ σεσαθρωμένα σανίδια επί τῶν όποίων εἶχε στηθεῖ μία ξύλινη δῆθεν λεκάνη όπου ό καθήμενος άποπατίζετο. Μία άπαίσια μυρωδιά αναδίδετο και ό περαστικός τήν άπολάμβανε με άηδία. Πριν όμως άπομακρυνθεῖ, αλλο όμοιο, και άλλο και άλλο. Σωροί άπο σκουπίδια βρίσκονταν στα παραγώνια τοῦ δρόμου και οι κότες κυκλοφοροῦσαν ελεύθερες....ψαράδες πὸν ό δρόμος τοῦς έφερνε κοντὰ στη Σπιναλόγκα, πηγαίνοντας για τή δουλειά τους, μοῦ εἶπαν όταν τύχαινε να φυσάει ανατολικὸς άνεμος, σὲ άπόσταση 300 μέτρων άπο τὸ φρούριο έφτανε μία άπαίσια μυρωδιά...(Ρεμουντάκης, 2012,σελ.277). Για να μην βλέπουν τις αλλοιώσεις του προσώπου που προκαλούσε η νόσος, δεν είχαν καθρέφτη στο νησί, ακόμα και στο κουρείο ...Αποφεύγαμε τοῦς καθρέφτες. Άκόμα και στον κουρέα δέν υπῆρχε καθρέφτης για να μην βλέπουμε τις αλλαγές...(Born, 1993,σελ.188). Τον ασθενή που ερχόταν στη Σπιναλόγκα τον υποδέχονταν οι έγκλειστοι με τον χαιρετισμό ...Καλῶς τὸν και όχι καλῶς ὄρισες (πὸν

σημαίνει καλῶς ἤλθες). Αυτό τὸ εἶδος τοῦ χαιρετισμοῦ συνιθίζετο καὶ φανέρωνε τὴν τραγικότητα τοῦ χώρου στὸν ὁποῖον ἐκαλεῖτο νὰ ζήσει τὸ ὑπόλοιπό της ζωῆς τοῦ ὀ νεοεισερχόμενος. Ἔνα διακεκομμένο «καλῶς τὸν», ἀντὶ τοῦ χαρούμενου «καλῶς ἤλθες.»... (Ρεμουντάκης, 2012,σελ.274).

Ο εξωραϊσμός της νησίδας. Μετά το 1936 οι συνθήκες ἄρχισαν να τροποποιούνται λόγω της εισόδου στη Σπιναλόγκα του Επαμεινώνδα Ρεμουντάκη, φοιτητῆ της Νομικῆς Αθηνῶν, ἡ συμβολή του οποῖου υπῆρξε καταλυτική στην οργάνωση των ασθενῶν στον εξωραϊσμό και την αναβάθμιση της ζωῆ τους... *Ἡ κατάσταση ἦτο ἀφόρητη και ἐπρεπε να γίνει κάτι και ἀπὸ κάπου να ἀρχίσουμε να καθαρίσουμε αὐτὴ τὴν κόπρo του Αὐγείου...* Τέτοιες συνθήκες επικρατοῦσαν στο νησί. Ἐτσι καθαρίστηκε ἡ Σπιναλόγκα ἀπὸ τα σκουπίδια ἐνῶ με 1.282 κιλά ασβέστη ἀσπρίστηκαν και ἀπολυμάνθηκαν τα σπίτια των λεπρῶν ...*τα ἀποχωρητήρια και οὖι πόρτες τους ἀκόμη ἀσπρίστηκαν με ασβέστη και προσωρινές ἐπισκευές ἐλάττωσαν τὴ δυσοσμία...* (Ρεμουντάκης, 2012,σελ.280). Ακολούθησαν και ἄλλες δραστηριότητες ὅπως ἰδρυση του σωματεῖου, θρησκευτικές τελετές και πανηγύρια με καλεσμένους πολίτες, εορτασμοὶ Χριστουγέννων και Πάσχα κ.λπ. Ἡ ὅλη αὐτὴ δραστηριοποίηση των κατοίκων για εξωραϊσμό του νησιού και της ζωῆς τους εἶχε σαν ἀποτέλεσμα να μειωθεί κατὰ πολὺ ἡ χαρτοπαιξία και ἡ οἰνοποσία με τα επακόλουθά τους... *ἡ ἐγκατάλειψις τῶν ἀρρώστων ἐπάνω στὸν ἀφιλόξενο βράχο τοὺς εἶχε δημιουργήσει κατάσταση ἀπαθείας και ἀδιαφορίας σὲ βαθμὸ ἀπίστευτο ποὺ σὰν συνέπεια εἶχε νὰ καταφεύγουν στὴν χαρτοπαιξία και τὴν οἰνοποσία...* Μια ἀκόμη ἐπιτυχία θεωρεῖται ἡ οδοντιατρική περίθαλψη των λεπρῶν που ἐγινε ἀπὸ τον συνταξιούχο οδοντίατρο Ἰωάννη Βλαστό, ἐπειτα ἀπὸ ἐκκλήση του Ρεμουντάκη προς τον ἰατρικό σύλλογο του Ηρακλείου. Ὅχι μόνο ἐξετάστηκαν οὖι ασθενεῖς ἀλλὰ ἐγιναν και οὖι ἀνάλογες γναθοπροσθετικές ἐργασίες σε οἰκῆμα στην Πλάκα ἀπὸ τον ἴδιο το Βλαστό, ο οποῖος φεύγοντας χάρισε το ἐξοπλισμό του στην ἀδελφότητα (Ρεμουντάκης, 2012). Τιμεντοστρώθηκε ο ἐπικλινῆς κεντρικός δρόμος του οποῖου ἡ διάβαση ἦταν ἐπώδυνη για τους ασθενεῖς με προβλήματα στα ἄκρα και ἀσπρίστηκαν ὅλα τα σπίτια δημιουργώντας μια τελείως διαφορετική εικόνα ἀπὸ αὐτὴν που υπῆρχε. Ἐπίσης δημιουργήθηκε ορχήστρα ἀπὸ ἐγκλειστους ασθενεῖς και ἐτσι επικρατοῦσε ἕνα ἄλλο εἶδος διασκέδασης ἀφού μέχρι τότε ἡ μουσική προέρχονταν ἀπὸ γραμμόφωνο με δίσκους το οποῖο βρίσκονταν στον ἀνακαινισμένο χώρο του παλιού τούρκικου τελωνεῖου, δωρεά της Μαρίας Βοναπάρτου, συζύγου του Πρίγκιπα Γεώργιου,

Υπατου Αρμοστή Κρήτης και το νησί απέκτησε γεννήτρια και ηλεκτροφωτίστηκε (Ρεμουντάκης, 2012).

Κοινωνικός αποκλεισμός. Από τη στιγμή που κάποιος διαγιγνώσκετο από λέπρα και εγκλείονταν, αντιμετωπιζόνταν ως ζωντανός νεκρός. Χαρακτηριστική ήταν η επιγραφή την οποίαν αναφέρεται ότι είχαν αναρτήσει στην είσοδο της Σπιναλόγκας οι λεπροί, η οποία έγραφε : «Εγκαταλείψατε κάθε ελπίδα εσείς που εισέρχεσθε», φράση η οποία ήταν δανεισμένη από την Κόλαση του Δάντη «*Laschiate ogni speranza o voi che entrate*» (Dante, 1841· Παπαδάκης, 2011). Για τις αρχές του κράτους ο λεπρός αντιμετωπιζόνταν ως νεκρός εν ζωή, έχανε το δικαίωμα του εκλέγειν και εκλέγεσθαι και διαγράφονταν από τα μητρώα και το Δημοτολόγιο... *Έφευγα από την τάξη των ανθρώπων και μεταβιβαζόμουν στην τάξη των ζωντανών πεθαμένων. Αυτό το διεπίστωσα το 1962, μετά από 27 χρόνια, όταν ζητώντας ένα πιστοποιητικό γεννήσεως από την κοινότητα του χωριού μου, μου απάντησαν καθαρά και τίμια: « δέν σε εύρισκομεν έγγεγραμμένον στά μητρώα αρρένων της κοινότητας. Από δέ τον κατάλογον τής οικογενείας σας δέν εἶναι έγγεγραμμένοι οὔτε εσύ, οὔτε ἡ ἀδελφή σου». Αυτό ἦταν συνέχεια ἑνός παλαιοῦ ἐθίμου πού ὁ πάσχων ἀπό τήν ἀσθένεια τοῦ Χάνσεν ἐθεωρεῖτο νεκρός καί διεγράφετο ἀπό τὰ μητρώα τῶν ζωντανῶν... Ναι, μέ εἶχαν διαγράψει. "Όταν κάποιος ἀρρώσταινε τόν διέγραφαν ἀπό τὰ μητρώα του χωριού του." Έτσι καί μένα, ὅταν τό 1961, μετά τή μεταφορά μου ἀπό τή Σπιναλόγκα στην Ἁγία Βαρβάρα, στην Ἀθήνα, ζήτησα ταυτότητα, δέν ἤμουν γραμμένος πουθενά, δέν ὑπῆρχα πιά. Έκανα τότε αἴτηση στις ἀρχές, πέρασα ἀπό μία ἐπιτροπή γιά νόθα παιδιά, καί γιά νά ἀπλουστευθεῖ ἡ διαδικασία ἔγραψαν ὅτι εἶχα γεννηθεῖ ἐδῶ, στην Ἁγία Βαρβάρα, ἀντί γιά τό χωριό μου στην Κρήτη. Μετά απέκτησα ξανά ἐκλογικό βιβλιάριο μέ τό νόμο 3369, αὐτόν πού μᾶς ἀποκατέστησε, πού μᾶς ἐπέτρεψε νά βγοῦμε...Χάρις σέ αὐτόν ἔχωμε δικαίωμα νά ὑπογράφουμε συμβόλαια, νά ψηφίζουμε στις δημοτικές καί κοινοβουλευτικές ἐκλογές. Πρωτύτερα, γιά 25 χρόνια δέν ὑπῆρχα, οὔτε κἂν σάν πεθαμένος, ἐπίσημως ἤμουν ἀνύπαρκτος... (Ρεμουντάκης, 2012, σελ. 249).*

Απολύμανση. Σύμφωνα με το άρθρο 27 του ΦΕΚ 203 της 26^{ης}-31^{ης} Ιουλίου του 1925 *Περί οργανώσεως του λεπροκομείου Σπιναλόγκας* στο Γ κεφάλαιο και στο άρθρο 27 αναφέρεται ότι ... *Ἀπαγορεύεται ἡ ἐκ τοῦ λεπροκομείου ἐξαγωγή οἰουδήποτε ἀντικειμένου, ἄνευ ἀπολυμάνσεως* (ΦΕΚ, Τ. Α΄, 203, 31.7.1925). (Ρεμουντάκης, 2012· Grivel, 1998· Παπαδάκης, 2011). Η απολύμανση εφαρμόζονταν σε οτιδήποτε, ακόμα και

σε επιστολές. Η διαδικασία γινόταν στο απολυμαντήριο. Αυτό βρισκόταν στην δυτική πύλη του φρουρίου σε ένα χώρο ο οποίος κατά την ενετοκρατία χρησίμευε ως πυριτιδαποθήκη. Ένας υπάλληλος ήταν επιφορτισμένος με την όλη διαδικασία ο οποίος έφερε και τον τίτλο του «Απολυμαντή». Ο υπάλληλος αυτός έχαιρε της εμπιστοσύνης του Διευθυντή και ήταν απόφοιτος του Δημοτικού. Μέσα στο χώρο του απολυμαντηρίου υπήρχε ένας κλίβανος ατμού και σε αυτόν κλιβάνιζαν τα πράγματα του ασθενή που πέθαινε από φυματίωση. Ένας κλίβανος φορμόλης απολύμαινε σε ειδικό χώρο στον οποίον υπήρχαν ράφια, κοστούμια, υφάσματα και λευχίματα. Σακιά, κοφίνια καφάσια και οτιδήποτε άλλο σκεύος είχε μεταφέρει προϊόντα ή άλλα αντικείμενα στο νησί, απολυμαίνονταν με τη μορφή ψεκασμού με διάλυμα φαινικού οξέως. Σκεύη και μεταλλικά αντικείμενα και κέρματα απολυμαίνονταν μέσα σε μια μεγάλη λεκάνη με διάλυμα μερκουρικού χλωρίου. Αυτό υπήρχε σε διάλυση 1:1000 και είχε ένα χρώμα κόκκινο και το ονόμαζαν σουμπλιμέ. Δίπλα από τη λεκάνη υπήρχε η συσκευή για την απολύμανση της αλληλογραφίας και των χαρτονομισμάτων. Η απολύμανση γινόταν με καπνισμούς θείου. Ήταν μια συσκευή ύψους μισού μέτρου και διαμέτρου 30 εκατοστών που στο μέσον είχε σχάρα και κωνοειδές καπάκι που ανοιγόκλεινε ερμητικά. Στο κάτω μέρος είχε μια μικρή θυρίδα. Ο απολυμαντής τοποθετούσε τις επιστολές ανοιχτές στη σχάρα ή τα χαρτονομίσματα, και άναβε θειάφι το οποίο το έβαζε από τη μικρή θυρίδα στον κλίβανο και τα κάπνιζε για μισή ώρα με καπνούς θείου. Μετά σφράγιζε την επιστολή με μια σφραγίδα ή οποία έγραφε *Απελυμάνθη* και το γράμμα στέλνονταν στον παραλήπτη.

Η περίθαλψη στη Σπιναλόγκα. Στην αρχική περίοδο της λειτουργίας του λεπροκομείου της Σπιναλόγκας δεν παρεχόταν κανενός είδους περίθαλψη αλλά χρησιμοποιούνταν μόνο ως χώρος εγκλεισμού και απομάκρυνσης των πασχόντων από τους υγιείς, σύμφωνα με τους νόμους της Κρητικής πολιτείας, τον 463 και το διάταγμα 166 (ΕΕΚΠ, Τ.Α', έτος Ε, φ.25, νόμος 463, 7/6/1903, ΕΕΚΠ, Τ.Α', έτος Ε, φ.65, Διάταγμα 166, 18/11/1903). Από το 1917, και αφού προηγήθηκαν έντονες διαμαρτυρίες από τους εγκλειστούς, η κυβέρνηση Βενιζέλου πήρε αποφάσεις οι οποίες είχαν σκοπό στη βελτίωση της όλης κατάστασης (Grivel, 1998). Επειδή ο Βενιζέλος είχε δείξει προσωπικό ενδιαφέρον για την κατάσταση των εγκλειστών και επεδίωκε την εξάλειψη του νοσήματος της λέπρας αποφάσισε την 1^η Νοεμβρίου του 1920 να στείλει τον ιατρό Αντώνιο Δεσποτόπουλο στην Ινδία και στις Φιλιππίνες, χώρες που η νόσος είχε μόνιμη

παρουσία, για να μελετήσει τις καινούριες θεραπευτικές μεθόδους. Συστάθηκε ακόμη υπό την αιγίδα του μια επιτροπή από τους ιατρούς Γ. Φωτεινό, Φ. Κοπανάρη και Μ. Καταπότη, που σκοπό είχε τον καθορισμό των κατάλληλων μέτρων που έπρεπε να ληφθούν (Καταπότης, 1933).

Χορήγηση φαρμάκων. Στις 13 Απριλίου του 1929 άρχισε να λειτουργεί ο Αντιλεπτικός Σταθμός στο νοσοκομείο Λοιμωδών της Αγίας Βαρβάρας στο Αιγάλεω και εκεί ξεκίνησε αρχικά η χορήγηση των αντιλεπρικών φαρμάκων η οποία μεταγενέστερα εφαρμόστηκε στη Σπιναλόγκα (Grivel, 1998 · Καταπότης, 1933). Το πρώτο φάρμακο που χορηγήθηκε ήταν το Alerol (Καταπότης, 1932). Επρόκειτο περί σκευάσματος αλάτων Νατρίου και λιπαρών οξέων ελαίου του υδνόκαρπου (Dikshit, 1932). Το φάρμακο χορηγούνταν ενδομυϊκώς αφού προηγουμένως διαλύονταν σε απεσταγμένο νερό στο οποίο προστίθονταν φαινικό οξύ. Η αρχική θεραπεία περιελάμβανε ενδομυϊκή χορήγηση 0,5 cc δυό φορές την εβδομάδα, και η δόση αυξάνονταν μέχρι 5cc, ακόμα και 15cc ανάλογα την αντίδραση του οργανισμού. Πρίν ο ασθενής ξεκινήσει τη θεραπεία υποβάλλονταν σε μια σειρά εξετάσεων για την ηπατική και νεφρική του λειτουργία. Η χορήγηση διακόπτονταν σε περίπτωση νεφρικής ή ηπατικής ανεπάρκειας ή αν εμφανίζονταν:

- Αμφιμερινός πυρετός της τάξεως των 38^0 - 39^0 λίγες ώρες μετά την ενδομυϊκή ένεση, διάρκειας από τρεις μέχρι 10 ημέρες από τη χορήγηση ο οποίος συνοδεύονταν από ρίγος, αρθραλγίες κεφαλαλγία και γαστρεντερικές διαταραχές.
- Εντονη υπεραιμία στο πρόσωπο, στις κηλίδες και τα λεπρικά φύματα.
- Παρουσία πολυμορφων κηλιδωτών ερυθρημάτων, ενίοτε και πορφυροειδούς χροιάς, συνοδευόμενα από πυρετική κίνηση της τάξεως των 37^0 - 39^0
- Επέκταση των υπαρχόντων λεπρικών εκδηλώσεων, ιδιαίτερα των λεπρικών κηλίδων σε μέρη του σώματος που δεν υπήρχαν πρίν τη χορήγηση της θεραπείας (Καταπότης, 1932 · Dikshit, 1932).

Παρά τις παρενέργειες, τα θεραπευτικά αποτελέσματα κρίνονταν ικανοποιητικά ιδίως σε προχωρημένες λεπρικές εκδηλώσεις οι οποίες υποχωρούσαν χωρίς να καταλείπουν ουλή ενώ η αποκατάσταση του προσβεβλημένου δέρματος ήταν πλήρης και σε τέτοιο βαθμό

που εκφύονταν τρίχες από τα σημεία της αλωπεκίας, ενώ ανεπηρέαστες έμεναν οι αλλοιώσεις του ρινικού και στοματικού βλεννογόνου (Καταπότης, 1932). Από το 1931 ξεκίνησε η χορήγηση του φαρμάκου Antileprol της Bayer. Επρόκειτο για ραφινρισμένο έλαιο ινδόκαρπου το οποίο χορηγούνταν σε ενέσιμη μορφή και με μορφή καψακίων για την απο του στόματος χορήγηση. Οι ανεπιθύμητες ενέργειες εντοπιζόνταν συνήθως στην απο του στόματος χορήγηση λόγω γαστρεντερικών διαταραχών που προέρχονταν από το περίβλημα του φαρμάκου. Για την ενέσιμη μορφή το φάρμακο διατίθετο σε συσκευασία των 50 αμπουλών. Ανάλογη φαρμακευτική μορφή είχε και το σκεύασμα Chaulmoogra, το οποίο ήταν έλαιο ινδόκαρπου και διατίθετο σε φιάλες του ½ και του 1 κιλού και ήταν εξαιρετικά δύσοσμο. Η χορήγησή του γινόταν από του στόματος, διαλυμένο μέσα σε νερό αρχικά με πέντε σταγόνες εβδομαδιαίως με τη δόση να αυξάνεται σταδιακά μέχρι και τις 50. Η συνεχή χρήση του δύσοσμου αυτού φαρμάκου είχε σαν αποτέλεσμα την παραγωγή δύσοσμου ιδρώτα από τους χρήστες του (Ρεμουντάκης, 2012). Μέχρι την ανακάλυψη της προμίνης το 1941, διάφορα θεραπευτικά σκεύασματα και σχήματα χρησιμοποιούνταν για τη θεραπεία της λέπρας χωρίς φυσικά τα αναμενόμενα αποτελέσματα. Εκτός από τα προαναφερθέντα, χρησιμοποιούνταν ακόμη το σκεύασμα Solganol που ήταν παράγωγο του χρυσού σε υδατοδιαλυτή μορφή, το Quinine Triol το οποίο ήταν κινίνη και το Antileprol By-By.

Δημώδεις πρακτικές. Παρά αυτή την σχετική φαρμακευτική επάρκεια, στη Σπιναλόγκα τα πράγματα ήταν διαφορετικά.. *Δέν υπήρχε ούσιαστικά καμμιὰ φροντίδα, κανένα φάρμακο. Τὰ βγάζαμε πέρα με αὐτοσχέδια μέσα...*(Ρεμουντάκης, 2012,σελ.299). Χρησιμοποιούνταν περισσότερο πρακτικά μέσα για να προσφέρουν προσωρινή ανακούφιση. Όταν κάποιος έβρισκε κάποιο φάρμακο ή κάποιο βότανο το οποίο τον ανακούφιζε το έλεγε και το χρησιμοποιούσαν και οι υπόλοιποι... *Ἄν κάποιος ἀπὸ ἐμᾶς δοκίμαζα κάποιο κόλλο πού τὸν ἀνακούφιζε, τὸ ἀκολουθοῦσαν καὶ οἱ ἄλλοι...*(Ρεμουντάκης, 2012,σελ.299).

Οι πρακτικές θεραπείες που χρησιμοποιούσαν οι λεπροί για την ανακούφιση από την επώδυνη συμπτωματολογία τους ήταν:

Στην περίπτωση φλεγμονής του δέρματος που παρουσίαζε θερμότητα και τοπική ερυθρότητα έβαζαν κομπρέσα βρεγμένη με τσικουδιά ή έτριβαν με τσικουδιά το πάσχον μέρος... *Ἄν μία περιοχή τοῦ δέρματος κοκκίνιζε, βάζαμε τσικουδιά . ἐδίωχνε τὴν κάψα καὶ δρόσιζε καθὼς ἐξατμιζόταν...*

- Στην περίπτωση που υπήρχε οίδημα των κάτω άκρων προέβαιναν σε ξυραφισμό του πάσχοντος μέλους... *"Όταν πρήζονταν τὰ πόδια , τὰ χαράζαμε με ξυράφι για νὰ βγεῖ τὸ αἷμα, σὰν ἀφαίμαξη!*

Το φάρμακο που είχε ευρύτατη χρήση ήταν η ασπιρίνη... *Τὸ βασικὸ φάρμακο ἦταν ἡ ἀσπιρίνη, συνήθως σὲ σκόνη, ὄχι χάπι. Χρησιμοποιούσαμε ἐπίσης ἰώδιο, ὄξυζενέ και βαζελίνη*

- Χρησιμοποιούνταν ακόμη το λάβδανο, το βορικό οξύ, η μελαντόνα και ένα αφέψημα από τη ρίζα του εδώδιμου φυτού γαλασίδα. Αυτή την έψηναν και αφού την αναμίγνυαν με ζάχαρη έπιναν μια κουταλιά κάθε δυό ώρες. Βοηθούσε στην αποδρομή του κρυολογήματος αλλά προκαλούσε γαστρεντερικές διαταραχές.

- Σε πυροοούντα τραύματα έκαναν την εξής τεχνική... *"Έξυναν με ἓνα μαχαίρι ἓνα κομμάτι λευκὸ ὕφασμα ἀπὸ λινό. Μαζεύανε ὅλες τὶς ἴνες, τὸ ἔλεγαν ξαντό...αὐτὸ εἶχε τὴν ιδιότητα νὰ ἀπορροφᾷ τὸ πύον και σὲ μερικὲς μέρες ὁ πόνος ὑποχωροῦσε. "Ἡ πάλι ἔβαζαν στὴν πληγὴ ἓνα κατάπλασμα ἀπὸ τριμμένο σαποῦνι ἀνακατεμένο με ζάχαρη ἢ φύλλα δίκταμου και ἔλαιόλαδο.....(Ρεμουντάκης, 2012,σελ.300).*

Η κατάσταση παρέμενε τραγική μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του 1940 αφού δεν υπήρχαν ούτε φάρμακα ούτε επιδεσμικό υλικό. Μετά από έντονες διαμαρτυρίες της Αδελφότητας άρχισε να αποστέλλεται υγειονομικό υλικό στη Σπιναλόγκα. Η βελτίωση της όλης κατάστασης συνεχίστηκε με την ψήφιση του νέου οργανισμού του νοσηλευτηρίου της Σπιναλόγκας όπου προβλέπονταν ο διορισμός 10 υγιών γυναικών που σκοπό είχαν την περιποίηση των αναπήρων και δύο νοσηλευτριών που έμεναν μόνιμα στο νησί και σκοπό είχαν την περιποίηση των τραυμάτων των ασθενών (Ρεμουντάκης, 2012).

Ίαση. Στο τέλος του 1947 ένα δέμα από την Αμερική με παραλήπτη τον Μανώλη Χριστοδουλάκη από την Τουρλωτή Σητείας και αποστολέα τον αδελφό του από την Νέα Υόρκη φτάνει στη Σπιναλόγκα το οποίο περιέχει 50 φιαλίδια του φαρμάκου προμίνης και μια επιστολή η οποία αναφέρει τα αποτελέσματα της χορήγησης και τις παρενέργειες καθώς και τις προϋποθέσεις για τη λήψη του. Τα φιαλίδια εστάλησαν στο Υπουργείο Υγιεινής για περεταίρω έλεγχο και έγκριση (Ζερβογιάννης, 1994 · Ρεμουντάκης, 2012). Τρία μεγάλα κιβώτια έφτασαν στις 18 Ιανουαρίου του 1948 στην νησίδα με το φάρμακο

σε μορφή ταμπλετών διαζόνης και σύμφωνα με τις επισυναπτόμενες οδηγίες αρχίζει η χορήγησή του στους ασθενείς...Στις 18 Ιανουαρίου 1948 λάβαμε τὰ πρῶτα χάπια διαζόνης:· τὸ ἀποτέλεσμα ἦταν ἐκθαμβωτικό. Ὅλες οἱ πληγές μου ἐπουλώθηκαν, παρέμεναν ὅμως τὰ ὀριστικά ἔχνη, ἡ καταστροφή τῶν χεριῶν καὶ τῶν ποδιῶν, καθὼς καὶ ἡ ἀπώλεια τῆς ὄρασης. Οἱ σύντροφοι ποὺ εἶχαν ἐξασθενημένα νεφρὰ πέθαναν. Μέσα σὲ ἕξι μῆνες ὅμως διακόσιοι τριάντα ἄρρωστοι καθάρισαν χάρη στὴ θεραπεία καὶ τὴν καλὴ διατροφή... (Ρεμουντάκης, 2012,σελ.338). Η θεραπεία γινόταν υπό την εποπτεία του καθηγητῆ Μαρκιανού υπό την αιγίδα του Υπουργείου Υγιεινῆς. Παρ' ὅλα αυτά η ιατρικὴ κοινότητα στην Ελλάδα ἦταν επιφυλακτικὴ ἀπέναντι στα αποτελέσματα. Το 1951 εστάλη στη Σπιναλόγκα ο καθηγητῆς Νικόλαος Φωτεινόπουλος ο οποίος διαπίστωσε ὅτι ἀπὸ τους υπάρχοντες ασθενεῖς υπῆρχαν δέκα περιστατικά τα οποία δεν εἶχαν προσβληθεῖ ἀπὸ λέπρα (Ρεμουντάκης, 2012 · Σαββάκης, 2005). Ακολούθησε η χορήγηση εξιτηρίων στους αποθεραπευμένους (Ζερβογιάννης, 1992).

Τα Παιδιά Των Λεπρῶν. Η ἀρνηση του γάμου μεταξύ των λεπρῶν ἦταν ἓνα γεγονός που απασχόλησε τις ἐκκλησιαστικὲς ἀρχές της Κρήτης, οἱ οποίες ἦταν κατ' ἀρχὴν ἀρνητικὲς στην ἐγκριση γάμου μεταξύ λεπρῶν (Σαββάκης, 2008). Ο γάμος και συνεπῶς η τεκνοποιία αποτελοῦσε αἴτιο διάδοσης και διαιώνισης της νόσου γιαυτό και η ἀπαγόρευση του γάμου προέβαλε ἀρχικὰ ως ἀνάγκη επιτακτικὴ Η παρεμπόδιση της τεκνοποιίας εθεωροῦτο πράξη ζωτικῆς σημασίας για την καταστολὴ της λέπρας. Σύμφωνα με την ἐκθεση των Βώμ, Σφακιανὰκη και Τσουδερού, το 1884, που ἀντανακλά τις ιατρικὲς ἀπόψεις της ἐποχῆς, για τη μετάδοση της λέπρας κύρια οδός εἶναι η κληρονομικότητα.... Καὶ ὅμως οὔτοι κυρίως συντελοῦσιν εἰς τὴν μετάδοσιν τοῦ νοσήματος, συζευγνύμενοι καὶ τεκνοποιοῦντες καὶ διαιωνίζοντες οὔτω τὴν λέπραν διὰ τῆς εἰς τὰ τέκνα καὶ τοὺς ἐγγόνους μεταβιβάσεως... Γιαυτό και η παρεμπόδιση του γάμου ὄχι μόνο μεταξύ των λεπρῶν ἀλλὰ και των παιδιῶν τους θεωρεῖται καθοριστικὴ ... ἀναγκαιότατον εἶναι καὶ τὸ μέτρον τῆς ἀπαγορεύσεως τοῦ γάμου καὶ τῆς παρακωλύσεως τῆς μεταξύ τῶν φυλῶν ἐπιμιξίας παρὰ τοῖς λεπροῖς. Ὅχι δὲ μόνον οἱ λεπροί, ἀλλὰ καὶ τὰ τέκνα αὐτῶν ἔπρεπε νὰ κωλύονται τοῦ γάμου διότι, καὶ ὑγιὰ ἂν φαίνωνται, δύνανται νὰ μεταδώσωσι τὴ ἐν αὐτοῖς λανθάνουσαν ἴσως νόσον εἰς τοὺς ἐγγόνους τῶν... (Εφ.Κρήτη,1884,σελ.4). Παρὰ τις συστάσεις τις ἀνωτέρω τριμελοῦς ἐπιτροπῆς η παρακώλυση του γάμου ποτέ δεν ἐγίνε πραγματικὴ, οὔτε στα μισκηνοχώρια ἀλλὰ οὔτε και στη Σπιναλόγκα, ἀπὸ δε το 1935 και μετά, οἱ γάμοι μεταξύ των λεπρῶν ἦταν

φαινόμενο σύνηθες (Ζερβογιάννης, 1993). Η εκκλησία της Κρήτης επέτρεψε και ευλόγησε τους γάμους μεταξύ λεπρών ως ένδειξη συμπαράστασης προς τους πάσχοντες και για αποτελεσματικότερη διαχείριση της ζωής και της καθημερινότητάς τους, μιας και οι λεπροί διαβίωναν σαν ζευγάρια (Σαββάκης, 2008).

Αποτέλεσμα αυτής της συνεύρεσης ήταν η τεκνοποιία και κατά τη διάρκεια των 53 χρόνων λειτουργία της Σπιναλόγκας γεννήθηκαν περισσότερα από 100 παιδιά (Ρεμουντάκης, 2012). Από αυτά, μόνο τρία ή τέσσερα ήταν λεπρά (Grivel, 1998). Το 1938 ιδρύθηκε ένα παράρτημα, σαν ορφανοτροφείο, στο νοσοκομείο λοιμωδών νόσων στο Αιγάλεω. Σκοπός του ήταν η παραμονή και η φιλοξενία των παιδιών που γεννήθηκαν από λεπρούς γονείς. Πρίν το 1938, τα παιδιά, αφού εξετάζονταν λεπτομερώς από το ιατρικό προσωπικό του λεπροκομείου και βρίσκονταν υγιή, τα απομάκρυναν από τη νησίδα, παραδίδοντάς τα στους συγγενείς του πατέρα ή της μητέρας (Ρεμουντάκης, 2012). Μετά το 1938 φιλοξενούνταν στο ορφανοτροφείο του νοσοκομείου λοιμωδών. Η στιγμή του αποχωρισμού των παιδιών από τους γονείς ήταν μια τραγική εμπειρία όχι μόνο για αυτούς αλλά και για όλη την κοινότητα του νησιού...*Νοσοκόμες με τήν προισταμένη τούς ήλθαν νά παραλάβουν τὰ παιδιά. Μέσα στο άπολυμαντήριο οί αδελφές έκαναν στα παιδιά ένα πρόχειρο μπάνιο, τούς φόρεσαν ροῦχα πού είχαν φέρει μαζί τῶν, μαζί με μία ταυτότητα με τὸ ὄνομά τους. Μία άπίστευτη, τραγική εικόνα εξέλιετο στην είσοδο τοῦ άπολυμαντηρίου, όπου οί γονεῖς έφερναν τὰ παιδιά τους, τὰ φιλοῦσαν για τελευταία φορά στο μέτωπο, τὰ παρέδιδαν στη νοσοκόμα για νά οδηγηθοῦν κατόπιν στη βενζινάκατο πού ήταν άραγμένη. Όταν και τὸ τελευταῖο παιδί μπήκε στη βενζινάκατο, και άρχισε ή βενζινάκατος νά σηκώνει άγκυρα, τὰ παιδιά κατάλαβαν ότι δέν ήτο παιγνίδι, ὅπως νόμιζαν μέχρι τότε, γιατί οί γοερές φωνές τῶν γονέων και τὰ κλάματα τῶν, παρέσυραν τὰ παιδιά και άρχισαν νά φωνάζουν και νά κλαῖνε, ένῶ ή σκηνή παρέσυρε ὅλους έμάς σέ ένα βουβό και άτελείωτο κλάμα...Ήταν μία από τις πιο τραγικές στιγμές...ὄλο τὸ νησι πάγωσε γιατί ή παιδική χαρά είχε φύγει, και σέ άποστάσεις πού βρίσκονταν τὰ σπίτια τῶν γονέων τὸ μοιρολόι τῆς μάνας άντηχοῦσε πένθιμο, διότι οί περισσότεροι από τούς γονεῖς δέν έμελλε νά ξαναδοῦν τὰ παιδιά τους...*(Ρεμουντάκης, 2012,σελ.319)

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΚΑΤΟ - ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Η λέπρα ή νόσος του Hansen έχει μια συνεχή και αδιάλειπτη παρουσία στην Κρήτη από τα βιβλικά μέχρι και τα σύγχρονα χρόνια. Η γεωγραφική της θέση ήταν η αιτία στο να αποτελεί το νησί την κυριότερη λεπρική εστία στον Ελλαδικό χώρο. Οι αρχικές πρακτικές για την προστασία και την απομόνωση των λεπρών ήταν πλήρως εναρμονισμένες με τις επικρατούσες μεσαιωνικές αντιλήψεις. Η νόσος ήταν μια θεϊκή τιμωρία για τις ασεβείς πράξεις και ο λεπρός απομονώνονταν δια παντός από τους υγιείς. Μια ειδική τελετή, όμοια της κηδείας, απομόνωνε τον λεπρό από τον κόσμο, χάνοντας παντελώς οποιοδήποτε δικαίωμα δικαιοπραξίας και εθεωρείτο νεκρός εν ζωή. Με ειδική στολή και κουκούλα που σκέπαζε το πρόσωπο και με ειδικό κρόταλο για να προειδοποιεί αυτούς που πλησίαζαν ο πάσχων περνούσε το υπόλοιπο της ζωής του με επαιτεία σε χώρους μακριά από τους υγιείς κατοίκους.

Λεπροί αναφέρονται σε όλη την Κρήτη την περίοδο της Ενετοκρατίας και η αντιμετώπισή τους δεν διέφερε από αυτές τις μεσαιωνικές τακτικές. Βρίσκονταν σε όλα τα μέρη του νησιού και συνήθως επαιτούσαν στις εισόδους των πόλεων. Η απομόνωσή τους όμως ήταν ατελής και η συναναστροφή τους με τους υγιείς κατοίκους συχνότατη. Οι περιηγητές που επισκέφθηκαν το νησί εκείνη τη χρονική περίοδο αναφέρονται σχεδόν όλοι στο θέμα της λέπρας και των λεπρών κατοίκων, περιγράφοντας παραστατικά τις εικόνες που αντίκρισαν. Την περίοδο της Οθωμανικής κυριαρχίας η κατάσταση επιδεινώθηκε και άρχισαν να εκδίδονται τα πρώτα διατάγματα για την περιστολή και απομόνωση των λεπρών σε ειδικούς χώρους, τα λεπροχώρια, τα οποία στην Κρήτη ονομάστηκαν μεσκηνιές και οι λεπροί μεσκίνηδες, λέξη τουρκικής προέλευσης που έχει την έννοια του άθλιου και του εξαθλιωμένου. Έτσι οι λεπροί των Χανίων συγκεντρώθηκαν δυτικά των τειχών της πόλης στην περιοχή Βαρούσι και στο Ρέθυμνο έφτιαξαν το λεπροχώρι τους στο λόφο του Τιμίου Σταυρού. Η μεσκηνιά του Ηρακλείου ήταν στην περιοχή της Χρυσοπηγής ενώ στο Λασιθί τόπος συγκέντρωσής τους ήταν το χωριό Πετροκεφάλι, λίγο έξω από την πόλη της Ιεράπετρας.

Η κατάσταση παρέμεινε έτσι μέχρι και το τέλος της Οθωμανοκρατίας, ενώ κατά τη διάρκεια των αρχών της Κρητικής Πολιτείας η κατάσταση επιτάσσεται να αλλάξει λόγω όχι μόνο της έντονης οικιστικής ανάπτυξης των πόλεων που επεκτείνονται εκτός των τειχών αλλά και της στρατιωτικής παρουσίας των προστάτιδων δυνάμεων που

απαιτούσε ιδιαίτερους χειρισμούς στην διατήρηση της υγείας των στρατιωτών και αυτό γιατί τα στρατόπεδα γειτνιάζαν με τις μεσκηνιές. Υγειονομικές επιτροπές συντάσσονται και υποβάλουν πορίσματα και προτάσεις για την αντιμετώπιση της λέπρας στο νησί. Έτσι στις 30 Μαΐου του 1903 ορίστηκε ως τόπος συγκέντρωσης και απομόνωσης των λεπρών η νησίδα Σπιναλόγκα, στον κόλπο του Μεραμπέλου στο Λασιθί. Έτσι ξενικά μια καινούρια περίοδος για την ασθένεια και την αντιμετώπισή της. Αν και οι συνθήκες διαβίωσης παραμένουν άθλιες και χαρακτηρίζονται ως τραγικές από τα δημοσιεύματα και τα επίσημα κυβερνητικά έγγραφα της εποχής, από τα μέσα της δεκαετίας του 1930 το λεπροκομείο της Σπιναλόγκας παύει να είναι μόνο χώρος εγκλεισμού και απομόνωσης και αρχίζει να παρέχεται και θεραπεία.

Σημαντικό ρόλο στην όλη αυτή αλλαγή διαδραμάτισε ένας ασθενής, φοιτητής της Νομικής σχολής, ο Επαμεινώνδας Ρεμουντάκης. Σε αυτόν το ασθενή οφείλεται η συγκρότηση και ο εξωραϊσμός της νησίδας. Οργάνωσε αδελφότητα που ως οργανωμένο σωματείο διεκδίκησε και επέτυχε την ικανοποίηση υγειονομικών επι το πλείστον αιτημάτων, ηλεκτροδότησε το νησί, φρόντισε το υγειονομικό υλικό και η συχνή επικοινωνία με το υπουργείο υγείας ωφέλησε τα μέγιστα στους ασθενείς. Μετά το 1945, που ανακαλύφθηκαν οι σουλφόνες η κατάσταση αλλάζει στη Σπιναλόγκα ενώ από το 1948 που ξεκίνησε η χορήγηση της δαψόνης τους ασθενείς εγκλείστους ο χρόνος αρχίζει να μετρά αντίστροφα και για τη νόσο και για το λεπροκομείο. Στα τέλη Ιουλίου του 1957 φεύγουν οι τελευταίοι 30 λεπροί προς τον αντιλεπρικό σταθμό Αθηνών και στις 30 Σεπτεμβρίου το λεπροκομείο καταργείται οριστικά έχοντας συμπληρώσει συνεχή λειτουργία 53 χρόνων.

Το στίγμα που ακολουθούσε τη νόσο και ο κοινωνικός στιγματισμός αποδείχθηκαν χειρότερα και από την ίδια την ασθένεια. Οι ασθενείς είχαν διαγραφεί από τα δημοτολόγια και τα μητρώα, δεν υπήρχαν ως πολίτες λόγω του νοσήματός τους. Τα παιδιά τους και οι οικείοι τους υπέφεραν με ένα ανάλογο κοινωνικό περιορισμό αφού τα παιδιά τους αναγκάστηκαν να αλλάξουν τόπο διαμονής και διαβίωσης προκειμένου να αποφύγουν το στιγματισμό ενώ οι οικογένειες των λεπρών συχνά άλλαζαν τόπο διαμονής λόγω του κοινωνικού τους αποκλεισμού εξ αιτίας της ασθένειας του συγγενικού τους προσώπου. Τα παιδιά των λεπρών της Σπιναλόγγας μεταφέρονταν στο οικοτροφείο του νοσοκομείου λοιμωδών νοσημάτων Αγία Βαρβάρα, και από τα εκατό και πλέον που γεννήθηκαν στο νησί, μόνο τα 4 ασθένησαν από τη νόσο. Παρά την

ιατρική εξέλιξη και την αλλαγή της κοινωνικής αντίληψης περί των νοσημάτων, ο κοινωνικός στιγματισμός της λέπρας δεν έχει εκλείψει ακόμη οριστικά ενώ η λέξη μεσκίνης, που υποδηλοί των εξαθλιωμένο και τον κακόμοιρο, έχει ευρύτατη χρήση στο κρητικό λεξιλόγιο.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αγία Γραφή.(1967) *Τα Ιερά γράμματα μεταφρασθέντα εκ των Αρχετύπων*. Αθήνα, Βιβλική Εταιρεία.
- Aetii Amideni (1935). *Libri Medicinalis* λόγος I-IV. Στο: A. Olivieri (Επιμ) *Corpus Medicorum Graecorum/Latinorum*. (p.p. I, 17-146) Leipzig et Berlin, Aedibus Teubneri
- Αλεξίου, Θ. (2003). Όψεις κοινωνικής πολιτικής στην Ελλάδα: ιστορικοθεωρητικά ζητήματα. *Βήμα των Κοινωνικών Επιστημών* 35(8), 85-114
- Αναγνωστάκης, Κ. (1933). Αναφορά Νομάρχου Λασιθίου της 24.11. 1926 προς το Υπουργείον Υγιεινής Πρόνοιας και Αντιλήψεως/Διεύθυνσιν Υγιεινής. *Μύσων Β*, 86-87
- Αποθήκη των Ωφελίμων Γνώσεων*. (1840) Σμύρνη, Γραφίτης.
- Αρώνης, Ε., Λαμψίδης, Ο. (1975). Αναδρομή εις την Σπιναλόγκαν. *Αρχεία Ιατρικής Εταιρείας*, 2, 292-310
- Βακαλούδη, Α. (2001). *Η εξέλιξη της μαγείας από την αρχαιότητα έως τους πρώτους χριστιανικούς αιώνες*. Αθήνα, Κέδρος
- Βαρούχα, Μ. (2003). *Ασθένεια, αρωγή και υγειονομική πολιτική στο Ρέθυμνο του 19^{ου} αιώνα: Η περίπτωση των λεπρών*. Μεταπτυχιακή εργασία, Πανεπιστήμιο Κρήτης, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, τομέας Ανατολικών και Αφρικανικών σπουδών. Μ.Π.Σ. στην Τουρκολογία (2003)
- Born, M. (1993). *La chimiere infectieuse*. Vevey, L' Aire.
- Βώμ, Ι., Σφακιανάκης, Ι., Τσουδερός, Ι. (1884, Οκτώβριος 20). Γενική των Κρητών Συνέλευσις. Σύνοδος ΙΕ, Συνεδρίασις ΛΑ, 20.6.1884. *Κρήτη. Εφημερίς της Γενικής Διοικήσεως*, τεύχος: 733, σελ. 3-4
- Βώμ, Ι., Σφακιανάκης, Ι., Τσουδερός, Ι. (1884, Οκτώβριος 23). Γενική των Κρητών Συνέλευσις. Σύνοδος ΙΕ, Συνεδρίασις ΛΑ, 20.6.1884. *Κρήτη. Εφημερίς της Γενικής Διοικήσεως*, τεύχος: 734, σελ. 2-4
- Γεδεών, Μ. (1881). *Ο Άθως. Αναμνήσεις, έγγραφα, σημειώσεις*. Κωνσταντινούπολη, Πατριαρχικό Τυπογραφείο.

- Γενικά Αρχεία του Κράτους (Παράρτημα Σάμου, Αρ. Πρωτ. 333, 28/11/ 1931)
- Γενικά Αρχεία του Κράτους (Παράρτημα Ν. Ρεθύμνης, έγγραφο 169/1, 169/2)
- Γεωργίου, Σ. (1933). Αναφορά Νομάρχου Λασιθίου της 6^{ης} Αυγούστου 1926 προς τον Ελευθέριον Βενιζέλον. *Μύσων Β*, 48-52
- Γρηγορίου Θεολόγου.(1858) Λόγοι. Λόγος μγ': Εις τον Μέγαν Βασίλειον επίσκοπον Καισαρείας Καπαδοκίας Επιτάφιος. Στο J.P.Migne (επιμ.) *Patrologia Graeca* 36 (p.p.493-605). Paris, Migne.
- Γρηγορίου Επισκόπου Νύσσης τα ευρισκόμενα άπαντα (1863). Περι φλοπτωχείας. Στο J.P.Migne (επιμ.) *Patrologia Graeca* 46 (p.p.472). Paris, Migne.
- Dante Alighieri (1841). *L' Inferno*. Firenze, Stamperia Piatti.
- Daouglas, M. (1991). Witchcraft and leprosy. Two Strategies of Exclusion. *Man* 26(4), 723-736.
- Davidson, A. (1900). Twentieth Century Practice of Medicine. *Endib Med J* 7(5), 477-484
- Demaitre, L. (1985). The description and diagnosis of leprosy by fourteenth century physicians. *Bulletin of the History of Medicine* 59 (3), 327-344
- Demaitre, L. (1996). Treatment of leprosy. *Bulletin of the History of Medicine* 70(3), 25-61
- Dikshit,B. (1932). Alepol in Leprosy. *Indian Medical Gazette* 67 (1), 7-12
- Δασκαλά, Κ. (2011). Η νόσος της λέπρας ως ταυτότητα: από τον Μεσσία λυτρωτή στον λεπρό αγωνιστή. Στο: Δημάδης Κ. (Επιμ.) *Ταυτότητες στον Ελληνικό κόσμο (από το 1204 έως σήμερα)*. (pp.B: 235-249) Ευρωπαϊκή Εταιρεία Νεοελληνικών Σπουδών. Αθήνα.
- Δετοράκης, Ε. (1981). Η λέπρα στην Κρήτη. *Αμάθεια*, 31, 275-292
- Δωρόθεος Μονεμβασίας (1798). *Βιβλίον ιστορικών περιέχον εν συνόψει διαφόρους και εξόχους ιστορίας*. Βενετία, Γλυκάς.
- Εκκεκάκης, Γ. (1996). *Κρήτη 1893. Οι περιηγητικές αναμνήσεις του Vittorio Simonelli*. (Φουντουλάκη Ιωαν. Μτφρ). Εκκεκάκης Γ. (Επιμ.). Ρέθυμνο, Εκκεκάκης.
- Εκκεκάκης, Γ. (2002). *Marcin Cherminski. Εντυπώσεις από την Κρήτη του 1899 και 1903*. Εκκεκάκης Γ. (Επιμ.). Ρέθυμνο, Ιδιωτική έκδοση
- Εκκεκάκης, Γ. (2005). *Οι περιγραφές και τα σκίτσα της Αγγλίδας Mary Walker από την Κρήτη της δεκαετίας του 1870*. (Λίζα Εκκεκάκη μτφρ.). Ρέθυμνο, Συγγραφέας.

- Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας*. Απογραφή του πληθυσμού κατά την 4-17^η Ιουνίου 1900. Τεύχος 11, φύλλον Β' Αριθ. Διατάγματος 43, 11.3.1904
- Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας*. Περί απομονώσεως των λεπρών. Αριθ. Νόμου 375, Τεύχος Α', έτος Β, φ.44, 12/7/1901, σελ. 286-287.
- Επίσημος Εφημερίς Κρητικής Πολιτείας*. Περί εγκαταστάσεως των εν Κρήτη λεπρών. Αριθ. Νόμου 463, Τεύχος Α', έτος Ε, φ.25, 7/6/1903, σελ. 97.
- Επίσημος Εφημερίς Κρητικής Πολιτείας*. Περί διακανονισμού των της εσωτερικής υπηρεσίας του λεπροκομείου. Τεύχος Α', έτος Ε, φ.65, Διάταγμα 166, 18/11/1903, σελ. 419-420
- Εφημερίς της Κυβερνήσεως του Βασιλείου της Ελλάδος*. Βασιλικόν Διάταγμα 83, 1836, σελ. 428
- Εφημερίς της Κυβερνήσεως του Βασιλείου της Ελλάδος* ΦΕΚ, Τ.Α' 293, 31.7.1925, 1298-1302
- Εφημερίς της Κυβερνήσεως του Βασιλείου της Ελλάδος* .ΦΕΚ 258, Α'23/9/1955, 2111-2112
- Εφημερίς της Κυβερνήσεως του Βασιλείου της Ελλάδος* ΦΕΚ 197 Α', Ν.Δ. 3766/30.9.1957, αρθ.4, 1510-1511
- Εφημερίς της Κυβερνήσεως του Βασιλείου της Ελλάδος* ΦΕΚ, Τ. Α', 203, 31.7.1925, 1298-1302
- Ευαγγέλου, Χ. (1948). *Η λέπρα εν Ελλάδι*. Αρχεία Υγιεινής, Περίοδος Τρίτη, έτος 6^ο :12-34, Αθήνα, Γενική Διεύθυνση Υγιεινής.
- Ευτυχιάδης, Α. (1983). *Εισαγωγή εις την Βυζαντινήν Θεραπευτικήν*. Αθήνα, Παρισιάνος.
- Grivel, J. (1998). *La lepre en Grece et en Crete au XXe Siècle. Implications psychosociales*. Doctoral dissertation, University of Geneve, 1998.
- Hume, E. (1940). *Medical work of the Knights Hospitallers of Saint John of Jerusalem*. Baltimore, John Hopkins Press
- Zambaco, P. (1891). *Voyages ches les lepreux*. Paris, Masson
- Ζερβογιάννης, Ν. (1994). Η ιστορία της Σπιναλόγκας. *Αμάθεια* 25 (100), 103-120
- Ζευφάρτ, Κ. (1933). Μια επίσκεψις εις το λεπροκομείον της Σπιναλόγκας εν Κρήτη. *Μύσων Β*, 74-82.
- Ζωναράς, Ι. (1844). *Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae*. Pinder, Bonnae

- Θεοφάνης Νόννος (1794). *Προς Κωνσταντίνον Πορφυρογέννητον Βασιλέα Σύνοψις εν Επιτομή της Ιατρικής απάσης Τέχνης*. Gothae, Ettinger.
- Καλογερόπουλος, Α. (1963). *Το θαύμα της θεραπείας του λεπρού και η σύγχρονος θεραπεία της λέπρας*. Παρνασσός, Αθήνα.
- Καταπότης, Μ. (1932, Οκτ.16). Σημειώσεις περί Θεραπείας της λέπρας. *ΚΗΡΥΞ Χανίων*, Έτος ΚΣΤ, αρ.φ. 4717, σελ. 1-2
- Καταπότης, Μ. (1933). Η λέπρα εν Κρήτη. *Μύσων Β*, 48-52
- Κοπανάρης, Φ.(1933) *Η δημόσια υγεία εν Ελλάδι*. Αθήνα, Ιδιωτική έκδοση.
- Λαμπρινάκης, Ε. (1890). *Γεωγραφία της Κρήτης*. Ρέθυμνο, Φιλεκπαιδευτικός Σύλλογος Ρεθύμνης
- Lawe, J. (1942). Comments on the history of leprosy. *The Indian Medical Gazette*, 77(11), 680-685
- Lewis, G. (1987). A lesson from Leviticus: Leprosy. *Man*, 22(4), 593-612
- Λιουδάκη, Μ. (1933). *Κρητικές μαντινάδες*. Ηράκλειο, Αλυκιώτης
- Μέλαινα, Ε. (2008). *Περιηγήσεις στην Κρήτη 1866-1870 με 14 τοπιογραφίες του Joseph Winckler και ένα χάρτη της Κρήτης*. (Μτφρ. Μυλωνάκη, Ι.). Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.
- Μελέτιου μοναχού Ιατροσοφιστού (1863). Περι της ανθρώπου κατασκευής ή πόνημα εν συνόψει περι φύσεως ανθρώπου Στο J.P.Migne (επιμ.) *Patrologia Graeca* 64 (p.p.1285). Paris, Migne.
- Miller, T., Nesbitt, J. (2014). *Wakling Corpses. Leprosy in Byzantium and the Medieval West*. Ithaca and London, Cornell University Press.
- Μοσχόβη, Γ.(2005). Ο οχυρωμένος οικισμός της νησίδας Σπιναλόγκας 18^{ος}-19^{ος} αιώνας. *Πεπραγμένα Θ'Κρητολογικού Συνεδρίου Α-Γ*. Ηράκλειο Εταιρία Κρητικών Ιστορικών Μελετών. Γ: 121-138
- Μοσχόβη, Γ.(2009). *Σπιναλόγκα*. Αθήνα, Υπουργείο Πολιτισμού, Ταμείο Αρχαιολογικών χώρων και Απαλλοτριώσεων.
- Μπούρνοβα, Ε. (1998). Δημόσια Υγεία. Το Δημοτικό νοσοκομείο Στο: *Ρέθυμνο 1898-1913. Από την αυτονομία στην ένωση*. (σελ. 75-82). Ρέθυμνο, Ιστορικό και Λαογραφικό Μουσείο Ρεθύμνης, Δήμος Ρεθύμνης
- Νικολαΐδης, Μ. (2009). *Η υγεία εν Σάμω και Ικαρία. Από το 1870 και συνοπτικά ως το 2006*. Αθήνα, Γρηγόρης.

- Nicolle, C.(1933). Σπιναλόγκα, η νήσος των λεπρών. *Μύσων Β*, 72-74.
- Noni Medici Clarissimi. (1567). *De omnium particularium morborum curatio*. Argentorati
- Ορειβάσιος (1931) Ιατρικά συναγωγαί προς Ιουλιανόν τον Βασιλέα Ι-ΙV. Στο J.Reader (επιμ.) *Corpus Medicorum Graecorum/Latinorum I* (p.60,82). Leipzig et Berlin, Aedibvs B.G. Trevbneri
- Παπαδάκης, Χ. (2011). *Οι λεπροί στην Κρήτη « Μεσκίνηδες»*. Ρέθυμνο, Αυτοέκδοση
- Παπαδιά-Λάλα, Α. (1996). *Ευαγή και Νοσοκομειακά Ιδρύματα στη Βενετοκρατούμενη Κρήτη*. Βενετία, Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών της Βενετίας-Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη Ηρακλείου.
- Παπασταυρόπουλος, Ι. (1971). *Λέπρα και Αυστραλιανόν Αντιγόνον*. Διδακτορική διατριβή, ΕΚΠΑ, 1971.
- Pashley, R. (1994). *Travels in Crete*. (Μτφ. Γόντικα Δ). Ηράκλειο, Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη
- Ρεμουντάκης, Ε. (2012). *Αητός χωρίς φτερά. Αυτοβιογραφία*. Ηράκλειο, Κ.Δ.Π.Ι.Ε.Ρ.
- Ridley, D.S, Waters, M,F. (1969). Significance of variations with the lepromatous group. *Lepr Rev* 40: 143-152
- Risse, G. (2009). *Ιστορία των νοσοκομείων. Από την αρχαιότητα μέχρι σήμερα*. Αθήνα, Ένωση Νοσηλευτών Ελλάδος.
- Σαββάκης, Ε. (2005). *Εγκλεισμός, στίγμα και βιογραφικές διαδρομές: ο θεσμός του λεπροκομείου Σπιναλόγκας και η ασθένεια ως βιωμένη εμπειρία*. Διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Κρήτης, Σχολή Κοινωνικών Επιστημών, 2005.
- Σαββάκης, Ε. (2008). *Οι λεπροί της Σπιναλόγκας. Ιατρική, εγκλεισμός, βιωμένες εμπειρίες (1903-1957)*. Αθήνα, Πλέθρον.
- Savona-Ventura, C. (2005). *The Hospitaller Order of Saint Lazarus*. Malta, Study of Maltese Medical History.
- Shamberg, J. (1899). The nature of the leprosy of the Bible. From a medical and biblical point of view. *Biblical World*, 13(3),162-169
- Sieber, F. (1994). *Travels in the island of Crete in the year 1817*. (Μτφρ. Μούσπη Δ.). Αθήνα, Ιστορητής.
- Skinsnes, O. (1973). Notes from the history of leprosy. *International Journal of Leprosy*, 41(2), 220-233

- Sonini, C. (1801). *Travels in Crete and Turkey by order of Louis XVI and with the authority of the Ottoman Court*. London, Paternoster-Row.
- Spratt, T. (2007) *Travels and researches in Crete in 1865*. (Μτρφ. Ψυλλάκη Μ.). Ηράκλειο, Καρμάνωρ.
- Σταματάκης, Γ. (2010). Οι γιατρικουλιές και οι παλιές αρρώστιες. *Κρητικό Πανόραμα*, 36,38-39
- Σταυρακάκης, Ν. (2007). *Υγεία και πρόνοια στο Βενετοκρατούμενο Ηράκλειο*. Πτυχιακή εργασία. ΑΤΕΙ Κρήτης, 2007
- Σταυρακάκης, Ν. (2017). Το γηροκομείο, το λεπροκομείο και το μοναστικό θεραπευτήριο της αυτοκρατορικής μονής του Παντοκράτορος Σωτήρος Χριστού στην Κωνσταντινούπολη (15.10.1136-29.5.1453). *Αρχαία Ελληνικής Ιατρικής* 34 (6), 824-829
- Σταυράκης, Ν. (1890). *Στατιστική του πληθυσμού της Κρήτης μετά διαφόρων γεωγραφικών, ιστορικών, αρχαιολογικών εκκλησιαστικών και λοιπών ειδήσεων περί της νήσου*. Αθήνα, Παλλιγγενεσία.
- Σταυρινίδης, Ν. (1956, Νοεμβρίου 8). Μαρουλάς-Μεσκηνιά-Χρυσοπηγή. *Πατρίς*, σελ. 1
- Σταυρινίδης, Ν. (1984). *Μεταφράσεις Τουρκικών Ιστορικών Εγγράφων, αφορόντων εις την Ιστορίαν της Κρήτης. Έγγραφα περιόδου 1717-1752 (Εγίρας 1127-1165)* Τόμος Δ:15, αρ. 1919. Ηράκλειο, Βικελέα Δημοτική Βιβλιοθήκη.
- Tralliani Alexandri.(1556). *Therapeutica*. Στο: *Medici Graeci et Latini. Basileae, Petrum*.
- Trautman, J. (1984). A brief history of Hansen's disease. *Bulletin of the New York Academy of Medicine*, 60(7), 689-695.
- Τσιατούρα,Α., Κοντοχριστόπουλος, Γ., Κατσάμπας, Α. (2008). Λέπρα ή νόσος του Hansen. Ανασκόπηση βιβλιογραφίας και νεότερα δεδομένα. *Ελληνική Επιθεώρηση Δερματολογίας Αφροδισιολογίας*, 19 (2) : 117-128
- Φουρναράκης, Κ. (1928). *Τα Χανιά μας*. Χανιά, Μπορτόλης.
- Φραγκάκη, Ε. (1978). *Η δημόδης ιατρική της Κρήτης*. Αθήνα, Αυτοέκδοση.
- Χατζηδάκης, Ι. (1969). *Περιήγησις εις Κρήτην*. Αθήνα, Καραβίας.